

ՓԱՅԼԱԿ ԱՆԹԱՔՅԱՆ

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՑՈՒ «ԺՂԼԱՆՔԸ»

«Ժղլանքը» Վարդան Արևելցու ամենաուշագրավ ստեղծագործություններից է: Ձևագրերում այն հետևյալ խորագիրն ունի. «Լուծմունք ի ս. Գրոց Վարդանայ վարդապետի ի խնդրոյ բարեպաշտ թագաւորին Հայոց Հեթմոյ»¹: Սակայն, հետագայում, մեր մատենագրության և բանասիրության մեջ, այն հիշատակվում է «Ժղլանք» անունով: Այս բառը, որ միջնադարյան հայերենում նշանակել է գրույց, գրոսանք, մանր գիտելիք², առնված է հեղինակի հիշյալ աշխատության մեջ զետեղված հիշատակարանից: Այստեղ նա հայտնում է, որ ինքը մի քանի մեկնողական բնույթի նյութերից հետո գրել է ժղլանքներ: Մենք էլ պահում ենք «Ժղլանք» անունը, նկատի ունենալով, որ այն ավելի է պատշաճում այս աշխատությանը և ավելի ճիշտ է բնորոշում նրա էությունը*:

Կիլիկիայի հայկական թագավորության պալատական շրջանակների ավանդական մի սովորության համաձայն, ամեն օր մի հոգևորական ներկայացել է պալատ և «ռամկորեն» դրուցել թագավորների և իշխանների հետ դաստիարակի, դուցե և, խոստովանահոր ու պետական խորհրդատուի հանգամանքով: XIII դարում Կիլիկիայում եղած դոմինիկյան միաբանության անդամ Բուրկարդուս զե Սանտե Մոնտեն իր Ուղեգրության մեջ այս մասին արձանագրել է հետևյալ մանրամասնությունը, որը մեջ ենք բերում ստորև. «...թագավորական տան անդամները, իշխանները և բոլոր ազնվականները սիրով են յսում աստուծո խոսքը: Գրա համար է, որ յուրաքանչյուր օր ժամը 3-ին մի վարդապետ կամ վանական գալիս է թագավորի ու իշխաններից յուրաքանչյուրի ամբողջը. դրանց մոտենում է միշտ իշխանը ինքը, մենակ կամ թե զավակների ու անեցիկների հետ միասին: Վանականները դնում են առաջները որևէ մի գիրք և կարդում նրանց ներկայությամբ ռամկորեն (in vulgari), որովհետև ուրիշ լեզու չգիտեն, կամ թե բացատրում նրանց դոցա բնագիրը, և, եթե անխարհականները որևէ տեղ կասկած ունեն, առաջադրում են հարցեր և ստանում վանականներից դրանց մեկնարանությունը սրբոց ցուցմունքների համաձայն»³:

Չափազանց հետաքրքիր այս երևույթի արգասիք է մեր կողմից քննարկվող աշխատությունը, որն իր տեսակով եզակի է մեր մատենագրության մեջ:

1 Մաշտոցյան մատենագրան, ձեռ. № 750, էջ 1ա, 8132, էջ 1ա և այլն:

2 Հ. Ա. Տ. ա. յ. ա. ն., Հայերեն արձատական բառարան, Երևան, 1930, հ. Գ, էջ 42:

* «Ժղլանքն» ամբողջությամբ կամ հատվածաբար առկա է Մաշտոցյան մատենագրանի բազմաթիվ ձեռագրերում: Սույն հոդվածի մեջ այս կամ այն առիթով խոսք կլինի նրանցից միայն մի քանիսի մասին, որոնք կամ ժամանակագրականորեն ավելի հին են, կամ էլ «Ժղլանքն» բնագրվում են համեմատաբար ավելի ամբողջական:

3 «Արարատ», 1914, նոյեմբեր, էջ 1016:

Այդ ուղեգրության կիլիկյան Հայաստանին վերաբերող մասը թարգմանել է Աշոտ Հովհան-Նիսյանը:

Ելնելով նրա հարուստ և բազմազան բովանդակությունից, արժարժված հարցերի բնույթից ու արժեքից, կարելի է հեշտությամբ եզրակացնել, թե այդ գրույցները որքան բովանդակալից, հետաքրքիր, կարևոր և օգտակար են եղել: Վերը բերված վկայության մեջ թեև ասված է, որ գրույցների ժամանակ լսում էին միայն «աստժո խոսքը» և ս. գրքերի մեկնությամբ զբաղվում, սակայն «Ժղլանքի» օրինակով կարող ենք հետևեցնել, որ այդ գրույցների թեմաները բազմաթիվ բնագավառներ էին շոշափում:

Ե՛րբ և որտեղ է Վարդան Արևելցին գրել «Ժղլանքը»: Այս հարցին ամենայն որոշակիությամբ պատասխանել չենք կարող, որովհետև բացահայտ տվյալներ չունենք: Նրան ուղղակիորեն աննշվում է միայն «Ժղլանքին» առընթեր հեղինակի հիշատակարանը, որը մեջ ենք բերում ամբողջությամբ⁴:

«Այսպէս արա և դու. սակաւ մի աշխատեա, ըս սակաւ աշխատիլն զայլոց շատն արժէ, զի որպէս լուար ի Քրիստոսէ ամէն մարդոյ հրեշտակ կա պահապան, և ձեզ, որ ազգի զլուխ և թագաւոր էք, ինքն՝ զլուխն Քրիստոս է պահապան և անմեկնելի: Մի՛ պաշտէր զնա որպէս հեռաւոր, այլ որպէս առ քեզ, ի սրբտիդ և յոգւոջդ, ուր կամիս զզլուխս և զերեսս զնել ի պատիւ նմա ի գիրկն զնես և յաստուած միանաս, և զոգի իմ տառապեալ և տկար յիշեացես, որ զքեզ սիրէ առաւել քան զասել: Վասն որոյ զայս աշխատութիւն տկար մարմնով կատարեցի սիրով ձեր գաւրացեալ և աւժանդակեալ. և յիշեա՛, զոր ի ձեռն Քորոսի հրամայեցիք վասն եղաբերից կանանցն գրել ձեզ և ի խորհուրդ պատարագին, և ասպա երեսաւք յԱնդուլն հրամայեցիք, որ գրեաք ձեզ ժղլանք ի մեկնութենէն բերականին: Եւ ես այլ յաւելի սիրով գրել ձեզ ձեռամբ յուժմունս յԱւետարանէն և յԱրարածոցն: Ուստի տեսէք թէ շատ էիք հարցանել և սիրէք սրտիւ, է որ հանգուցանէ զձեր միտքդ և է իմանաս (՛), որ պատճառ լինի ձեզ բանաւորութեան⁵ զայս հարցանելոյ և զստոյզն գտանել: Բայց աղաչեմ զպարզամիտ մարդ և զառաքինի մի՛ հարցանել, որ շամաշեն, զի ես նախահոգութեամբ գրեցի և թէ առ ժամն զիս հարցանեն և ես գտանիմ տկարացեալ, վասնորոյ մի՛ մեղադրեր ժամուն շգտանաւոյց զտեսութիւն բանին: Եւ ես գիտեմ այս չէ թագաւորական իրք, այլ ոսկեգիր պիտէր և ճարտար գրչի: Եւ ես շատ պատճառունէի, որ խափանէր զիս յայս ձեռնարկութենէս. տկարութիւն և մութն ի խրճիթս և հողմ Պարխարու փոշէխառն փշելով ընդ պատուհանս և պաղ աւոզոյս, բայց սիրովն հրաշագործիւ յաղթահարեալ եղեն պատճառքն, և, որպէս տեսանէք, եղև: Թէ կամիս զիւրին է տալ փոխել ի լան, որ հեշտ կարգայք և թող Գրիգորէան՝ փոխէ, որ բան չկորնչի: Բայց իմ կամ է, որ իմ մատանցս սատարն մնա առ ձեզ. ո գիտն թէ աւելի շնախաւոր լինի ձեզ վասն սիրոյն իմոյ որ առ տէր և սիրոյն որ առ ձեզ, զի յայնց ճառ պատմութիւն չէ, որ շատ աշխատանք տանին և ասպա բան գտանեն: Թէ թուղթ մի կարգաս ժամուն կամ՝ Բ, զբտանես յոլով խորհուրդս և ահաւասիկ տղահասակ և մտաւք և աշաւք զարաւոր էք, և մի անգամ կարգալն և սակաւ ինչ աշխատիք և յայլն անհոգ լինիք, և զի ար-

⁴ Մաշտոցյան մատենադարանի № 750 ձեռագրում սույն հիշատակարանը թերի է, այդ պատճառով քաղել ենք № 341 ձեռագրից, էջ 103ա: Առաջինում սկիզբն այսպես է. «...Ամ յայնց արա, իմ պարոն...», էջ 125բ:

⁵ № 2544 ձեռագրում՝ չիք:

* Հավանաբար Կոստ. կաթողիկոսի մյուս եղբոր որդին է, Քորոսի հրեզրբ տղան, որը Հեթում Ա-ի մոտ պալատական պաշտօնյա էր: Տե՛ս Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն, Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան, 1942, հ. Ա, էջ 577:

բառահի և արքա⁶ ի միում մարմնի տեսանի և հասարակ է հոգևորն և մարմնա-
ւորն: Եւ թէ ահաւասիկ իրք մի աւգուտ լինի ի գրելոցդ կամ մխիթարութիւն եր-
կուցդ լիցի և զակնտ բազմագոյն և պայծառ, որ պսակէ զձեզ յաւիտեան: Թո՛ղ
թագուհին պահն և ի պիտոյ ժամն առնոյք ի նմանէ, և նմա՛ հրամա[յ]է Պաւղոս
հարցանել զձեզ և զպատշաճն ծանուցանել, և պարտական են, ասէ, ապրեցու-
ցանելոյ զերեարս առն և կնոջ: Եւ զերկոսինսդ ապրեցուցէ տէր Յիսուս կեն-
դանութիւն ձեր ի խնամս հար և ի գութ հոգւոյն սրբոյ՝ յոռոգումն սննդեան
զալարարձակ, տնկարողրոջ, շառաւեղեալ ոստոցդ, ծիրանածին աղայոցդ ի
գիրկս Սիոն[ի] սրբոյ, ի կատարումն պսակման հայակոյտ աղնական ազգաց և
ազանց, տոհմից ազատաց, ազատեցուցիչք արեանառու զարմից, լծադիրք և
բեռնարարձաւորք, կորացուցիչք ատարաց ազգաց, ի փառս փառաւոր և պաշ-
տեցեալ աստուածութեան, որ է արհնեալ յաւիտեանս, ամէն»⁷:

Ինչպես նկատում ենք այստեղ բալական մանրամասնութիւններ կան
«Ժղլանքի» գրութեան վերաբերյալ, սակայն թվականն ու վայրը չեն հիշատակ-
ված: Նշված է միայն մի տեղանուն՝ Անդուլ, որը Ղ. Ալիշանի ենթադրութեամբ
«Կիլիկիո վանքերեն մեկն է ոչ շատ ծանոթ»⁸:

Որ Կիլիկիայում է Վարդան Արևելցին գրել «Ժղլանքը», անտարակույս է:
Սակայն ե՞րբ և ո՞ր որոշակի վայրում: Բանասիրութեան մեջ ընդհանուր կար-
ծիք չկա այս հարցում: Կիրակոս Գանձակեցին վկայում է, որ նա Կիլիկիայում
5 տարի մնալուց հետո Հայաստան է եկել 1246 թ. իր հետ բերելով Կոստանդին
Բարձրբերդցի կաթողիկոսի հայտնի շրջաբերական թուղթը⁹:

Գրավոր որոշ տվյալներ հիմք են տալիս ասելու, որ նա Հայաստանից վերս-
տին Կիլիկիա է գնացել և այնտեղ ապրել գոնե մինչև 1251 թ.¹⁰: Սակայն «Ժղլ-
անքը» պետք է գրված լինի ոչ ուշ քան 1246 թ., քանի որ նրա ամենավերջին
նյութերից մեկը՝ Հեթում Ա-ին ուղղված թուղթը, գրված է 1246 թ.¹¹:

«Ժղլանքի» գրութեան վայրը նշելու համար շատ կարևոր է նախապես ճշ-
տել, թե նրա հեղինակը Կիլիկիայում որտեղ կամ որ վանքում է ապրել: Հայտ-
նի է, որ Վարդանը Կիլիկիայում մնացել է կաթողիկոսի խնդրանքով, որպեսզի
յավագույնս օգտվեին նրա բազմահարուստ գիտելիքներից: Նա այնտեղ գործուն
մասնակցություն է ունեցել տեղի հասարակական-եկեղեցական և մշակութային
կյանքին, մշտական և սերտ համագործակցութեան մեջ է եղել կաթողիկոսի և
Թագավորի հետ: Պարզ է, որ նա այս բոլորը անել չէր կարող, եթե մեկուսացած
լիներ մի ինչ որ անհայտ վանքում:

Գիտենք նաև որ «Ժղլանքը» գրվել է Հեթում Ա-ի խնդրանքով, բայց Թո-
րոս քահանայի անմիջական միջնորդութեամբ, որը Հոսովյայում 1253 և 1262
թթ.¹² գրել է տվել երկու ավետարան: Նա ապրել ու գործել է կաթողիկոսանիստ

6 Ձեռ. № 341, էջ 104ա լուսանցրում է գրված «և արքա»-ն:

7 Ձեռ. № 341, էջ 103ա: Հմմտ. Ղ. Ալիշան, Հայագատում, Վենետիկ, 1901, էջ 469:

8 Ղ. Ալիշան, Հայագատում, էջ 470, ծնթ. 1:

9 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 298:

10 Լ. Խաչիկյան, Կոստանդին Բարձրբերդցու խրատական թուղթը, «Բանբեր մատենա-
դարանի», 1958, № 4, էջ 269:

11 «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 503: Այս թղթի գրութեան թիվը երբեմն շփոթվել է
Երանոս գրված ՌՄԵԼ (1248) թվահամարի հիման վրա կարծել են, թե այն գրվել է 1248 թ.:
Սակայն նրա խորագրում պահպանված հայկական ՈՂԵ թիվը ցույց է տալիս, որ այն հենց այս
թվին (1246) էլ գրվել է և թյուրիմացությունը դալիս է փրկյալական թիվը տառացի ընդունելու
հաճախադեպ շփոթությունից:

12 Զ. Ա. Տ. ա. յ ա ն, Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան, 1944, հ. Բ, էջ 351:

այս վանքում: Այստեղ էլ մտերմական կապ է ստեղծվում մի կողմից՝ նրա և Վարդանի, մյուս կողմից թագավորի, կաթողիկոսի, Վարդանի և իր միջև:

Ինչ վերաբերում է վերը հիշատակված Անդուլ վանքին, որը միաժամանակ եղել է Հեթում Ա. թագավորի և Զապել թագուհու «հովանոցը» Սիս քաղաքից ոչ հեռու մի վայրում¹³, հնարավոր է, որ Վարդան Արևելյին միաժամանակ հյուրընկալված լիներ նաև այնտեղ և վերոհիշյալ հիշատակարանի «երեսուք յԱնդուլն հրամայեցիք» խոսքերի մեջ ակնարկ լինի այդ մասին: Գուցե և Հեթում Ա.-ն այստեղ է ներկայացրել «Ժղլանքը» գրել տալու իր խնդիրը:

Վերոհիշյալներից բացի Կիլիկիայի ոչ մի այլ վանքի անուն չի առնչվում Վարդան Արևելյու գործունեության հետ: Հետևաբար «Ժղլանքի» գրության վայրը կարող էր լինել Հռոմկլան, թերևս նաև՝ Անդուլ վանքը:

«Ժղլանքը» հավաքական բնույթի երկասիրություն է:

Այն մեր առաջին փոքրիկ հանրագիտարանն է, իհարկե, այս բառի ոչ ներկա առումով: Այնտեղ բնությունն են առնվել, մեկնվել, վերախմաստավորվել գրեթե այն բոլոր հարցերը, որոնք դրադեցրել են ժամանակակից մարդու մտքը և հուզել հոգեկան աշխարհը: Խոսքը վերաբերում է բնության, երկնային մարմինների ծագման ու շարժման, բուսական ու կենդանական աշխարհի առաջացման, մարդկային բնության, իմացության, լեզվի, քերականական գիտելիքների, գրի, երաժշտության, կրոնա-բարոյագիտական, եկեղեցագիտական, գավանարանական և այլ բազմաթիվ հարցերին:

Ժանրային առումով էլ այն բազմազան է. ունի լուծմունքներ, հակաճառություններ, հարց ու պատասխանիք, քերականագիտական և պատմական բնույթի նյութեր, գեղարվեստական արձակի նմուշներ և այլն: Հակառակ Ոսկեփորիկների հետ ունեցած իր ձևական, կառուցվածքային նմանության, այն բոլորովին էլ Ոսկեփորիկ չէ, ինչպես կարծել են ոմանք¹⁴: Իր բնույթով, թեմատիկայի բնագրկմամբ, պարզ ոճի և «ոամկորեն» լեզվի շնորհիվ այն ուշադրություն է բևեռել իր վրա և լայն ճանաչում գտել: Սկսած ԺԳ դարից մինչև ԺԹ դար «Ժղլանքը» արտադրվել է բազմաթիվ ձևազրեքում: Այս բնագրձակ ժամանակաշրջանի գիտության ծարավի ընթերցողների համար այն հանգիսացել է իրենց հարցասիրությունը զոհացնող հազվագյուտ գրքերից մեկը:

Շատ բնական է, որ այսպիսի մի երկասիրություն չէր կարող վրիպել բանասիրության տեսողաշարից, սակայն պետք է նշել, որ այն պատշաճ ուշադրության և գնահատանքի չի արժանացել ցայսօր:

«Ժղլանքի» մասին առավելապես խոսվել է հայերեն ձեռագրացուցակներում: Նրա առանձին նյութերի քանակն ու ծավալը ճշտելու ուղղությամբ կատարված է որոշ աշխատանք, սակայն, ձեռագրերում նրա ունեցած ոչ միօրինակ վիճակը շատ շփոթությունների առիթ է տվել:

Ձեռագրացուցակների հեղինակներից բացի, ամբողջ «Ժղլանքի» կամ նրա այս կամ այն նյութի մասին խոսել են շատ հայագետներ: Առաջին անգամ Մ. Զամչյանն է բանասիրորեն բնությունն առել «Ժղլանքի» մասը կազմող Հեթում Ա.-ին ուղղված հայանի թուղթը, որը Պապի նվիրակ Դիմանջի՝ հայ եկեղեցու դեմ դրած մեղադրանքների սրամիտ պատասխանն է: Մխիթարյան պատմաբանն այդ թղթին անդրադառնում է շառնչելով այն «Ժղլանքի» հետ և գտնում, որ այն

13 Հ. Ոսկյան, Կիլիկիայի վանքերը, Վիեննա, 1957, էջ 96:

14 Ի. Հարսիսյան, Հայոց գիրք, Քիֆլիզ, 1892, էջ 267:

Վարդան Արևելցու գրչին պատկանել շի կարող, քանի որ տողորված է «Թանձրամիտ տգիտութեամբ», այլ Սևեռնցի ոմն Վարդանի կամ Վարհամի գործն է¹⁵: Մ. Չամչյանի այս տեսակետը պաշտպանել են Մխիթարյաններից շատերը¹⁶: Ամբողջ «Ժղլանքի» մասին առաջին անգամ որոշակի խոսք ասել է Ղ. Ալիշանը Վարդան Արևելցու «Հաւարումն պատմութեան» 1862 թ. հրատարակության առաջաբանում, ի միջի այլոց նշելով, որ այն գրված է «պարզ ու ռամկական ոճով» և ունի 66 նյութ¹⁷: Ավելի ուշ նա դարձյալ անդրադարձել է նրան իր «Սխոսան» և «Հայաստան» սովոր աշխատությունների մեջ¹⁸:

Ֆրանսիացի անվանի հայագետ Վիկտոր Լանզլուան հայ գրերի գյուտով և նրա հետ առնչվող խնդիրներով զբաղվելիս ձեռքի տակ ունեցել է նաև «Ժղլանքը», որը հիմք ընդունելով՝ ենթադրել է, թե իբր հայ գրերը ասորական ծագում ունեն¹⁹:

Ի. Հարությունյանցը ևս իր «Հայոց գիրը» աշխատության մեջ «Ժղլանքի» վերաբերյալ գրել է, որ այն ընդարձակ տեղեկություններ է պարունակում հայ գրերի մասին և կոչվել է ոչ թե «Ոսկեփորիկ», այլ «Վարդանգիրը»²⁰:

«Ժղլանքին» անդրադարձել է նաև Ն. Մառը 1892 թ.: Նա բանասերների ուշադրություն է հրավիրել նրա պարունակած մի վկայության վրա, ըստ որի, իբրև թե, Արգար Թագավորի և Թադեոս առաքյալի ջանքերով իրագործվել է ս. Գրքի ասորերեն մի Թարգմանություն: Նա առանձնապես ուշադրություն է դարձրել այդ վկայության մեջ եղած «էութիւն» բառի վրա, որը եղել է ս. Գրքից այդ հին Թարգմանության մեջ, որն այժմ պակասում է ներկա մեզ հասած բնագրերից²¹:

Մ. Օրմանյանը նույնպես քննության է առել «Ժղլանքի» նյութերից Գիմանչ նվիրակի դեմ գրված վերոգրյալ թուղթը և ընդգծել նրա ազգային-հասարակական նշանակությունը²²:

Իր «Յովհ. Վանական և իւր դպրոցը» մենագրության մեջ «Ժղլանքի» առանձին նյութերի մասին համեմատաբար հանգամանորեն խոսել և բանասիրական կարևոր ճշտումներ է արել Հ. Ոսկյանը²³:

Գ. Հովսեփյանը Մ. Այրիվանեցու հայտնի «Գրքերի ցուցակները» ուսումնասիրելիս կանգ է առել նաև «Ժղլանքի» «Իսկ քանի՞ գիրք են Աստուածաշունչ» հատվածի վրա և նշել վերջինիս ավելի վաղ գրված լինելը²⁴:

Հիշյալ բոլոր հայագետներից ավելի «Ժղլանքով» զբաղվել է Լ. Խաչիկյանը: Նա 1943 թ. «Տեղեկագրում» լույս ընծայած «Վարդան Արևելցու Վասն

15 Մ. Չամչյան, Պատմութիւն հայոց, Վենետիկ, 1786, հ. 3, էջ 231:

16 Վ. Արևելցի, Հաւարումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ Ժ. Գ. Չարքհանայան, Պատմութիւն հայ հին դպրութեան, Վենետիկ, 1932, էջ 751: Գ. Սարգիսյան, «Թագմաղէպ», 1949, էջ 120: Տե՛ս նաև՝ Մ. Կողյան, Հայոց եկեղեցին, Բեյրութ, 1961, էջ 456:

17 Վարդան Արևելցի, Հաւարումն պատմութեան, էջ Գ.:

18 Ղ. Ալիշան, Սխոսան, Վենետիկ, 1885, էջ 224, Հայաստան, էջ 469, 470:

19 V. Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, Paris, 1869, հ. II, էջ 7:

20 Ի. Հարությունյանց, Հայոց գիրը, Թիֆլիզ, 1892, էջ 267:

21 Ն. Մառ, Ամառային ուղևորութիւնից դէպ ի Հայս, նկատողութիւններ և քաղաածքներ հայկական ձեռագրերից, Վիեննա, 1892, էջ 16:

22 Մ. Օրմանյան, Ազգայատում, Պեյրութ, 1960, էջ 1642:

23 Հ. Ոսկյան, Յովհ. Վանական և իւր դպրոցը, Վիեննա, 1922, էջ 77:

24 Գ. Հովսեփյան, Խաղրակեանք և Գորշեանք, Երուսաղեմ, 1944, էջ 112:

բանին մասանց աշխատությունը» հոգվածի մեջ խոսելով Արևելյու Կիլիկիայում ունեցած գրական արդյունավետ գործունեության մասին, ի միջի այլոց գրել է, որ «Ժղլանքում» պարզ լեզվով շարադրված են «Ժամանակի ամենաառաջավոր հայացքները տիեզերագիտության, երկրի կառուցվածքի, գրի և գրերի գյուտի, երաժշտության և այլ հետաքրքիր խնդիրների մասին»²⁵:

Գ. Ջահուկյանը ևս շատ բարձր է գնահատել «Ժղլանքի» «Վասն բանին մասանց» քերականագիտական նյութը՝ ընդգծելով հայերենի շարահյուսության բնագավառում նրա բերած նորությունները և պարզ ու մատչելի լեզուն²⁶:

Իր «Միջին հայերեն» աշխատության մեջ Ս. Ղաղարյանը, բանիցս անդրադառնալով Արևելյու տարբեր աշխատություններին, նշել է նաև «Ժղլանքի» ու նրա վերոհիշյալ քերականական նյութի լեզվական առանձնահատկություններն ու գիտական արժանիքները²⁷:

«Ժղլանքը» դեռևս հրատարակված չէ: Տարբեր ժամանակներում նրանից միայն առանձին նյութեր և հատվածներ են լույս տեսել:

Առաջին արատապությունը «Ժղլանքից» (հայ գրերի գյուտին վերաբերող հատվածը) 1867 թ. կատարել է ֆրանսիացի հայագետ Պրյուդոմը՝ ֆրանսերեն թարգմանությամբ²⁸:

Նույնը համապատասխան մեկնաբանություններով լույս է ընծայել նաև Վ. Լանգլուան²⁹:

Այնուհետև միևնույնը լույս է տեսել «Բազմավէպում»՝ «Պատառիկ մի ի գրոց մեծի վարժապետին Վարդանայ վասն գիտի տառից մերոց ի ձեռն Ս. Մեսրոպայ» հրատարակիչների պայմանական վերնագրով³⁰:

Այս նույն հատվածը առկա է նաև Ի. Հարությունյանցի «Հայոց գիրը» աշխատության մեջ³¹:

1869 թ. «Արարատ» ամսագրում «Ժղլանքից» լույս է տեսել մի այլ հատված, որը կազմված է հարց ու պատասխանի ձևով և վերջում ունի Հովհ. Գառնեցու կողմից հեղինակին պատմված ոմն պարսիկի քրիստոնյա մկրտվելու մասին հրաշապատումը³²:

Մեր ձեռքի տակ եղած մի բանի հավաստի տվյալներ վկայում են, որ «Ժղլանքի» անմիջական մասն են կազմում որոշ նյութեր, որոնք մինչև այժմ դիտվել և հրատարակվել են իբրև նրանից անշատ առանձին միավորներ: Այդ մասին հանգամանորեն կխոսենք ստորև: Այժմ միայն թվենք այդ նյութերի հրատարակությունները: Մեկը պապի նվիրակ Դիմանջի մեղադրանքների կապակ-

25 Լ. Խ ա շ ի կ յ ա ն, նշված հոգվածը «Տեղեկագիր», ՍՍՀՄ Ակադեմիայի հայկ. ֆիլիալ, 1943, № 2, էջ 82:

26 Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954, էջ 245, 253, 255: Տե՛ս նաև Լ. Խ ա շ ի կ յ ա ն, Հայ շարահյուսագիտական մտքի վաղ շրջանի պատմությունից, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, № 6, էջ 114:

27 Ս. Ղ ա ղ ա ռ յ ա ն, Միջին հայերեն, Առաջին գիրք, Երևան, 1960, էջ 86, 105, 121—124:

28 Prudhomme, Solutions des passages de lecriture sainte, par le vartabed Vartan. Trad. de l'armenien vulgaire sur le texte original, Paris, 1867, էջ 199:

29 V. Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, Paris, 1869, 5, II, էջ 7:

30 «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1867, հտ. ԽԵ, էջ 197:

31 Ի. Հ ա ռ ո չ յ ո չ ա ն ջ, Հայոց գիրը, էջ 267:

32 «Արարատ», 1869, էջ 52:

ցուցվածք նրա շարադրած դավաբանական նշանավոր թուղթն է, որն առաջին անգամ հրատարակվել է «Արարատում» և ապա՝ «Գիրք թղթոցի» մեջ³³, մյուսը՝ Վանական վարդապետի անունով նույն «Գիրք թղթոցում» լույս տեսած համվածն է³⁴։ Երրորդը «Վասն բանին մասանց» քերականական նյութն է, որը հրատարակության է հանձնել է. հաշիվյանը 1943 թ. համապատասխան առաջաբանով և համառոտ ուսումնասիրությամբ³⁵։

«ժղլանքին» վերաբերող կարևորագույն հարցերից մեկը նրա կառուցվածքի, ծավալի, ընդգրկած նյութերի և ամբողջականության հարցն է։ Մեր, մանավանդ ուշ շրջանի, ձեռագրերում նրա ընդհանուր պատկերը շատ է աղավաղված։ Զանազան գրիչներ, օգտվելով նրա կառուցվածքային առանձնահատկություններից, նրանից բազել են միայն իրենց հետաքրքրող անհրաժեշտ նյութերը, որոնք հետագայում առանձին ընդօրինակվելով, դիտվել են իրրև ինքնուրույն միավորներ։ Այսպիսով դրանք երբեմն դուրս են եկել ոչ միայն «ժղլանքի» կազմից, այլ նաև հեղինակի «իրավաստությունից», մնացել են կամ իրրև անհայտ հեղինակի գործ, կամ էլ վերագրվել մեկ ուրիշի։

Ստորև մենք համառոտակի կանգ կառնենք այն մի բանի ձեռագրերի վրա, որոնք եղածներից հնագույններն են և «ժղլանքն» ընդգրկում են ամբողջությամբ։

Ա.— Փարիզի Ազգային գրադարան, հայկական ֆոնդ, № 12, 1274 թ., ստացող՝ Կեռան Թազուհի³⁶։

Բ.— Հալեպի Ս. Քառասուն մանկունք եկեղեցի, № 155, 1292 թ., Կիլիկիայի Փերճեր անապատ։ Գրիչ՝ Խաչատուր³⁷։

Գ.— Վենետիկի Մխիթարյանց մատենադարան, № 264, 1366 թ., «Հավանորեն Աղթամարա Ս. Խաչ վանքն»։ Գրիչ՝ Աղամ³⁸։

Դ.— Վենետիկի Մխիթարյանց մատենադարան, № 266, «Հավանորեն ժԳ դարուն վերջին կեսին և կամ ժԴ դարուն սկիզբներն»։ Գրիչ՝ Վասիլ սարկավազ, անանուն³⁹։

Ե.— Մաշտոցյան մատենադարան, № 750, ժԴ դ.։ Գրիչ՝ Սարգիս։

Զ.— Մաշտոցյան մատենադարան, № 2544, ժԴ դ.։

Է.— Մաշտոցյան մատենադարան, № 341, 1405 թ.։ Գրիչ՝ Սիմեոն վարդապետ։

Այս յոթ ձեռագրերում նկատելի է երկու օրինաչափություն՝ նյութերի հավասարաշափ (քիչ բացառությամբ) ու ծավալուն ընդգրկում և նյութերի համանման (մի բանի մասնակի խախտումներով) դասավորություն։ Որպեսզի ավելի ստույգ և հստակ պատկերացում տանք «ժղլանքի» այդ ձեռագրերի կառուցվածքի ու ծավալի մասին, ստորև կրեբենք համեմատական մի տախտակ,

33 «Արարատ», 1892, էջ 964։ «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 503։

34 Անդ, էջ 533։

35 «Տեղեկագիր», 1943, № 2, էջ 81։

36 F. Macler. Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la bibliothèque nationale. Paris, 1908, էջ 21։

37 Ա. Ս յ ո ռ մ ե լ յ ա ն, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Քառասուն մանկունք եկեղեցու Հալեպի, Երուսաղեմ, 1935, էջ 343։

38 Բ. Ս ա Ր գ ի ս յ ա ն, Մաշտոցյան հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց Ի Վենետիկ, Վենետիկ, 1924, Բ, էջ 1063։

39 Անդ, էջ 860։

ուր նշված են ձեռագրերում առկա նյութերը իրենց հաջորդականությամբ և էջերով: Դժբախտաբար սույն ձեռագրերից շորսի էջերը չկարողացանք նշել, որովհետև ձեռագրերը շեն եղել մեր ձեռքի տակ: Համեմատական տախտակը կազմելիս հիմք ենք ընդունել Մաշտոցյան մատենադարանի № 750 ձեռագիրը: Այստեղ «Ժղլանքն» ունի շուրջ 70 նյութ կամ գլուխ⁴⁰, որոնցից ոչ բոլորն են խորագրված, բայց համարակալված են: Նման համարակալում ունեն նաև վերոհիշյալ Գ, է և այլ ձեռագրեր⁴⁰: Սակայն ձեռագրացուցակների մեջ, մի շարք գլուխներ երբեմն խառացված-միացված են: Թվերը թեկուզ մի օրինակ. Բ. Սարգիսյանի Ձեռագրաց ցուցակում (Բ. հատոր, էջ 839) նկարագրված № 264 (Գ) ձեռագրի Գ. բաժանման մեջ ցուցակի հեղինակը ներկայացրել է «Ժղլանքի» այն նյութերը, որոնք մեր № 750 ձեռագրի մեջ արտացոլված են Գ—ԻԱ համարներով, այսինքն այս 18 նյութերը հանդես են եկել իբրև 1 նյութ: Այսպիսով ձեռագրացուցակները մեզ հնարավորություն չեն տալիս համեմատական տախտակում ցույց տալ «Ժղլանքի» շուրջ յոթանասուն նյութերի տեղն ու հաջորդականությունը բոլոր ձեռագրերում: Ստիպված ենք գոհանալ՝ նշելով № 750 ձեռագրի միայն այն նյութերը, որոնց համապատասխանները ընդհանրապես արտացոլված են ձեռագրացուցակներում և որոնք ներկայացնում են ամբողջ «Ժղլանքը»:

Ինչպես տեսնում ենք, համեմատված այս 7 ձեռագրերը «Ժղլանքի» առնչությամբ հիմնովին նման են իրար, մանավանդ նրա նյութերի միևնույն քանակի և ծավալի ընդգրկմամբ: Այդ նյութերի հաջորդականությունը ևս համեմատաբար պարզ է, ինչպես ցույց են տալիս մեր ձեռքի տակ եղած երեք ձեռագրերի նշված էջահամարները: Հարկ է նաև նկատի ունենալ, որ սույն 7 ձեռագրերից առաջինը ընդօրինակվել է «Ժղլանքի» հեղինակի մահից ընդամենը 3 տարի հետո, ուստի անտարակույս նրա կենդանության օրոք ընդօրինակված մի ձեռագրից: Չմոռանանք նաև նշել, որ նրա ստացողը Կեոան թագուհին է, այսինքն՝ ղեկավարը այն արքունի տան, որտեղ, ամենայն հավանականությամբ, պահվում էր Հեթում Ա.-ին ուղարկված «Ժղլանքի» սկզբնագիրը՝ համաձայն Վարդան Արևելցու իսկ պատվերին. «Թո՛ղ թագուհին պահէ, և ի պիտոյ ժամն առնոյր ի նմանէ...»⁴¹: Ուստի կարելի է ենթադրել, որ 1274 թ. արտագրված այդ ձեռագիրը ընդօրինակությունն է «Ժղլանքի» բուն սկզբնագրի և կամ նրա անմիջական հաջորդներից մեկի: Այսպես թե այնպես որոշ է, որ Արևելցու հեղինակած «Ժղլանքը» ամենամերձավոր ճշգրտությամբ է ի հայտ գալիս վերոհիշյալ 7 ձեռագրերում:

Ձեռագրերի ստումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ «Ժղլանքն» իրապես բազմաթիվ և բազմազան նյութերից կազմված ընդարձակ մի ժողովածու է: Այս մասին հիշատակություն ունի ինքը՝ Արևելցին վերը բերված իր հիշատակարանում, որտեղ հայտնում է, թե գրել է ոչ միայն Հեթում Ա.-ի խնդրած նյութերի մասին, այլև սիրով ավելացրել է իր շարագրանքը այլ հարցերի վերաբերյալ. «...Եւ յիշեա՛ (Հեթում Ա.—Փ. Ա.) զոր ի ձեռն Թորոսի հրամայեցիք

⁴⁰ Հարկ է նշել, որ համարակալված այս 70 նյութերը պայմանականորեն են բաժանված իբրև առանձին միավորներ և ոչ ամեն մի առանձին համար կրող նյութ մյուսներից անկախ բովանդակություն ունի: Նյութ ասելով՝ մենք նկատի ունենք համարակալված այս կամ այն միավորը:

⁴⁰ Տե՛ս Մաշտոցյան մատենադարանի № 341 և Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանի № 264 ձեռագրերը:

⁴¹ Ձեռ. № 341, էջ 104բ:

վասն եղարերից կանանցն գրել ձեզ և ի խորհուրդ պատարագին. և ապա երեսաւք յԱնդուլն հրամանեցիր, որ գրեաք ձեզ ժղլանք ի մեկնութենէն քերականին: Եւ ես այլ յաւելի սիրով գրել ձեզ ձեռամբ լուծմունս յԱւետարանէն և յԱրարածոցն»⁴²: Մի այլ տեղ դարձյալ գրել է. «...այս բառական է, որ շնեղանէք, վասն շարշարանացն և իղարերիցն լիով է, յայլ բաներ գնասցուք»⁴³:

«Ժղլանքի» խորագրում, իբրև հեղինակ, նշված է Վարդան Արևելցին: Մի այլ աշխատության գեպրում այսբանն էլ կրավեր հավաստելու հեղինակի ինքնությունը: Լինելով մի շարք ինքնուրույն նյութերի ժողովածու, անցնելով եր-

Վերնագրեր կամ սկզբնատող		Մատ. 750	Փարթիզ 12	Հայկոց 165	Վենետ. 266	Վենետ. 264	Մատ. 2544	Մատ. 341
1	2	էջ					էջ	էջ
1	Հրամանն պատկառեցուցիչ . . .	1ա	ու.նի	ու.նի	ու.նի	ու.նի	3ա	1ա
2	Նշխար կազմի . . .	5բ	>	>	>	>	8ա	5ա
3	Մատթէոս թարգմանի երգ . . .	7բ	>	>	>	>	10ա	7ա
4	Լինի և այլ պատճառ . . .	21բ	>	չու.նի	>	>	26ա	21ա
5	Յովհաննէս յես ՄԲ . . .	36ա	>	>	>	>	44բ	32բ
6	Աւագակն, որ ընդ . . .	38բ	ու.նի	չու.նի	ու.նի	ու.նի	47ա	34բ
7	Կենսարուխ սուրբ . . .	46ա	>	ու.նի	>	>	61ա	41ա
8	Զինչ է ձրագալուցին . . .	50ա	>	>	>	>	65ա	44բ
9	Ո՞ր է կերպարան ծառային . . .	51ա	>	>	>	>	66ա	45բ
10	Բնութիւն է սկիզբն . . .	51բ	>	>	>	>	68ա	108ա
11	Թէ որպէս իմանի Աստուած . . .	54ա	>	>	>	>	70բ	46ա
12	Զայլ աւուրան արարչութեան . . .	76ա	>	>	>	>	104ա	64ա
13	Եւ գետ ելանէր . . .	79բ	>	>	>	>	109բ	66բ
14	Շատ է յայդ գրոյս . . .	98բ	>	>	>	>	138ա	81ա
15	Մովսէսի որդիքն ի՞նչ . . .	103ա	>	>	>	>	145ա	84բ
16	Զինչ է, որ սուէ Դաւիթ . . .	109ա	>	>	>	>	153բ	89բ
17	Միշտ կամիմ գիտակ գոյ . . .	122ա	>	>	>	>	174բ	100ա
18	Նշանագիրք . . .	126ա	>	չու.նի	>	>	181բ	105բ
19	Թուղթ Պիղատոսի . . .	129բ	չու.նի	ու.նի	>	>	185ա	չու.նի
20	Հարցմունք գշխոյին . . .	138բ	ու.նի	>	>	>	196բ	138ա
21	Թուղթ առ Նեթում . . .	չու.նի	>	>	>	չու.նի	213ա	չու.նի
22	Այլ ո՞՞՞՞՞՞՞՞՞՞ ընդ . . .	151ա	>	>	>	ու.նի	>	122ա
23	Վասն օրհնութեան եկեղեցւոյ . . .	161ա	>	>	>	>	>	131ա
24	Վասն անխմար հացին . . .	162բ	>	>	>	>	>	132ա
25	Յաղագս ժողովոց . . .	163բ	>	>	>	>	>	133ա
26	Գործաւորք որ ի մարդն . . .	167բ	>	>	>	>	211ա	137բ
27	Նորին Վարդանայ՝ Աղօթք . . .	169ա	>	չու.նի	>	չու.նի	223ա	չու.նի
28	Աղօթք Աստուածածնին . . .	175բ	>	ու.նի	>	>	չու.նի	>
29	Աղօթք առ Ս. Խաչն . . .	176ա	>	>	>	>	չու.նի	>
30	Տաղական բանին ցոյցք . . .	168բ	>	>	>	>	212ա	>
31	Վասն բանին մասանց . . .	142ա	>	>	>	>	201ա	>

կարճանապարհ և ժամանակի ընթացքում ենթարկվելով նույնիսկ ծավալային որոշ փոփոխության, «Ժղլանքը», սակայն, պահանջում է անհրաժեշտ ճշտումներ և լրացուցիչ փաստեր: Բարեբախտաբար նրանք բիշ չեն և մեծ մասը նրանցից առկա է բուն իսկ «Ժղլանքի» մեջ:

Այսպես օրինակ, նրա նյութերից մի բանիսի վերնագրերում, բոլոր ձեռագրերում անխափր, կրկնված է Վարդան Արևելցու անունը իբրև հեղինակ: Այդ

42 Ձեռ. N° 341, էջ 103ա:

43 Ձեռ. N° 750, էջ 38բ:

նյութերի թիվը հասնում է 8-ի: Դրանք են մեր N 750 ձեռագրում եղած համարակալման թվերով Ա, Բ, ԺԸ, ԺԷ, ԻԴ, Լ, ՄԳ, ԿԷ նյութերը: Իսկ ԻԶ և ԼԱ համարները կրող նյութերի վերջում դարձյալ կա Արևելցու անունը և խնդրվում է հիշել նրան: Այս հիշատակությունները գալիս են կրկին անգամ ապացուցելու, որ հիշյալ նյութերի հեղինակը ինքը՝ Վարդան Արևելցին է:

«Փղանքի» գրեթե յուրաքանչյուր նյութի խորագրում կամ բուն բնագրի մեջ կա մի որևէ ուղղակի խոսք կամ ակնարկ ուղղված Հեթում Ա. թագավորին: Այս երևույթը «Փղանքը» դարձնում է մի ամբողջական, ներքնապես միաձուլյալ և, մանավանդ, մտերիմ գրույց: Ուղղակի այդ խոսքերի մեջ, որոնց շնորհիվ հեղինակը անընդհատ կապի մեջ է պատվիրատու արքայի հետ, երբեմն կա որոշակի թելադրանք, խրատ և այս կամ այն բարի խորհուրդ: Նրանց կարելի է մեկ կամ նույնիսկ մի քանի անգամ հանդիպել Ա.—ԺԷ, ԻԵ, ԽԱ—ԽԴ, ԽԵ—ԽԸ, ՄԲ, ՄԳ, ՄԷ—ՄԹ և ԿԶ նյութերի մեջ⁴⁴: Ուստի սրանք ևս, անտարակույս, պատկանում են Արևելցու գրչին:

Մ, ՄԱ նյութերն հիմնականում ունեն միևնույն բովանդակությունը, շարունակում են մեկը մյուսին և սերտորեն կապված են ՄԲ նյութին, որի հեղինակը ինչպես արդեն ցույց ենք տվել, Վարդան Արևելցին է:

ԿԸ և ԿԹ նյութերը աղոթքներ են, հաջորդում են ԿԷ աղոթքին և ունեն լեզվա-ոճական նույն հատկանիշները, ինչ որ այն ունի: Վերջինիս խորագրում, ինչպես արդեն նշել ենք, Վարդան Արևելցին հիշատակված է որպես հեղինակ: Կարծում ենք, որ նրա հեղինակային իրավունքը տարածվում է նաև հիշյալ երկու աղոթքների վրա:

Չմոռանանք ասել, որ ոչ բոլոր համարակալված նյութերն են ուրույն միավոր հանդիսանում: Երբեմն մեկ ընդհանուր միավոր ունի մեկից ավելի համար: Հստ ալսմ մենք կարծում ենք, որ Մ, Կ—ԿԵ նյութերը նույնպես պատկանում են Վարդան Արևելցու գրչին, որովհետև, ըստ էության նրանք ենթամասերն են այն նյութերի (ՄԷ—ՄԹ), որոնց հեղինակային պատկանելիության մասին արդեն խոսք եղել է վերը:

ՄԴ նյութը, որն հանդիսանում է «նշանագիրք իմաստնոցի» հայանի ցանկը, հազիվ թե այլուստ պատահաբար մուտք գործած լինի «Փղանքի» մեջ:

Հնագույն ձեռագրերում այն ընդգրկված է որպես «Փղանքի» մի մաս: Եթե Վարդան Արևելցին հարկ է համարել Հեթում Ա-ի համար գրել քերականության, լեզվի կամ գրերի մասին, ապա անհավանական չէ, որ նա նշանագրերի մասին ևս գրեր: Մեզ թվում է ճիշտ է Ա. Աբրահամյանը, երբ գտնում է, որ նշանագրերի սույն ցանկի հեղինակը Վարդան Արևելցին է⁴⁵:

«Փղանքի» նյութերից երկուսի վերնագրերում ի միջի այլոց գրված են. «Վանական վրդ-ի ասացեալ» և «Այլ բան վանականին ասացեալ»: Շատերը աներկբայորեն կարծել են, որ այդ երկու նյութն էլ Հովհ. Վանական Տավուշեցունն են, առանց հաշվի առնելու, որ «վանական» բառի առկայությունը բավարար հիմք չի կարող հանդիսանալ: Չէ՞ որ «վանական» մակդիրով այլ վարդապետներ ևս հիշատակվում են մեր մատենագրության մեջ: Ասենք նաև, որ խնդրո առարկա երկու նյութն էլ, ինչքան մեզ հայանի է, որևէ ձեռագրում չեն

⁴⁴ Չեռ. N 750, էջ 38բ—54ա, 109ա, 121ա, 143բ:

⁴⁵ Մանրամասն տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Հայ գրի և գրչության պատմություն, Երևան, 1959, էջ 151—156:

հանդիպել «Ժղլանքից» առաջ, ոչ մի անգամ «Յովհաննէս» անունը ղեակղած չի եղել նրանց վերնագրերում, մինչդեռ «Վարդան» անունը արդեն նկատվել է մի շարք ձեռագրերում⁴⁶, որոնցից Մաշտոցյան մատենադարանի № 3236 ձեռագիրը ԺԴ դարի ընդօրինակությունն է: Թերևս հետագա արտագրությունների ժամանակ «Վարդանը» գուրս է ընկել, և «վանական» մակդիրը ընդունվել է իբրև հատուկ անուն և կարծվել, որ հիշյալ նյութերի հեղինակը Հովհ. Տավուշցի վանական վարդապետն է⁴⁷:

Հարկ ենք համարում այստեղ մեջ բերել նաև Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի 1366 թ. ընդօրինակված ձեռագրի հիշատակարանը, որտեղ ասված է, որ «Ժղլանքի» գոնե 66 նյութերի հեղինակը Վարդան Արևելցին է. «Փառք... որ ետ կարողութիւն տկարութեանս իմոյ հասանել ի զբաւ տառիս, որ է Վարդան վարդապետի արարեալ բանս ԿԶ»⁴⁸:

Այսպիսով ընդամենը երկու նյութ է մնում, որոնք թեև ընդգրկվել են «Ժրգչանքի» կազմի մեջ, բայց, թերևս, Վարդան Արևելցու գրչին չեն պատկանում: Դրանք են «Թուղթ Պիղատոսի առ Տիբերիոս» և «Հարցմունք Գշխոյի և պատասխանիք Սողոմոնի»: Նրանց մուտքը «Ժղլանքի» կազմի մեջ համենայն դեպքս, դժվար թե պատահարաբար տեղի ունենար. թերևս դրանք, «Ժղլանքի» հեղինակի կողմից ուսանելի են համարվել երիտասարդ թագավորի համար, ուստի և ղեակղվել են «Ժղլանքի» մեջ: Ի դեպ, ինչքան մեղ հայտնի է, սույն երկու նյութը մեր ձեռագրերում առաջին անգամ հանդիպում են «Ժղլանքի» կազմում: Արդյոք Վարդան Արևելցին չէ՞ նրանց հայերեն թարգմանիչը: Թերևս:

«Ժղլանքը» գրելիս Վարդան Արևելցին օգտագործել է զբաւոր և բանավոր քաղմամբիվ աղբյուրներ: Այդ հայտնի է դառնում առաջին հերթին իր իսկ վկայություններից: Բայց, ինչպես ընդունված է եղել իր ժամանակ, միշտ չէ, որ նա հիշատակել է օգտագործած աղբյուրները: Մեր որոնումներից պարզվել է, որ էան նաև այնպիսիները, որոնք նա ձեռքի տակ ունեցել է, սակայն անունները չի նշել: Այնուամենայնիվ, «Ժղլանքի» տարբեր հատվածներում կարելի է հաշտախ հանդիպել օգտագործված աղբյուրները մատնանշող վկայությունների: Օրինակ. «Յոհան Ոսկիարան և Կիրեղ Աղէքսանդրու շորք են յասել», «Բայց Եփրեմ Ասորի նոր բան է ասցել», «Բայց Ստեփաննոս Սիւնեցի սքանչելի իմաստասէրն, բննեալ ստուգիւ զժամանակն յԽԴ ամաց ասէ», «...այլ գրեմ քեզ զԵղիշէին, զոր սիրեմ մանաւանդ», «Մերն Անանիայ ասէ», «Ի Կղէմ գիրքն յասել է», «Եւ Կիրեղ ասէ», «Եւ սուրբն Աթանաս վկայէ», և այլն⁴⁹: Այս կարգի հիշատակություններից իմացվում է, որ նա հիմնականում օգտագործել է Հովհ. Սսկերեքանի, Եփրեմ Ասորու, Եվսեբիոս Կեսարացու, Կյուրեղ Աղեքսանդրացու, Ակակիոսի, Գր. Աստվածարանի, Աթանասի, Եղիշի, Անանիա Շիրակացու,

46 Կ ա ն ա յ ա ն, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Թիֆլիզի ներսիսյան վարժարանի, Թիֆլիզ, 1893, էջ 32; Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Թարիզի, Վիեննա, 1910, էջ 48; Վ. Կ յ ու լ հ ո ս եր յ ա ն, Յուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանոց և շրջակայից, Անթիլիաս, 1957, էջ 238: Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռ. № 8132, էջ 29ա, 31բ, 3236, էջ 172բ, 176ա:

47 Այս մասին տե՛ս Հ. Ո ս կ յ ա ն, Հովհ. Վանական և յոր դպրոցը, էջ 32: Mulderman. Note sur Վանական Վարդապետին ասացեալ Բան հաւատալի ազգիս մերում. «Հանդէս ամսօրեայ», 1925, 9—10, էջ 463:

48 Բ. Մ ա ր գ ի ս յ ա ն, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեան, 5 Վենետիկ, Բ, էջ 264:

49 Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռ. № 750, էջ 1ա, 3բ, 10բ, 63ա, 70ա, 118բ, 150ա, 155բ:

Ստեփանոս Սյունեցու, Հովհան Վանականի և այլոց աշխատությունները: Հայտնի է դառնում նաև, որ նա իր տրամադրությունների տակ ունեցել է ասորական, երբայական և հունական այլ աղբյուրներ: Երբ նա գրում է, թե «սուտ են երբայացիք և ասորիք», «արտաքին իմաստասէրքն այսպէս ասցեն», «զոր ֆրանգն Բիրգազուր ասեն», «չոյնն և ասորին հողմ ասեն, զի առ նոսա մի է հողմոյ և հողուոյ անուն», «Բայց գրտա յասորոց»⁵⁰, նկատի ունի հիշյալ լեզուներով գրված իր օգտագործած աղբյուրները:

«Ժղլանքի» համեմատությունը վերը հիշատակված հեղինակների երկերի հետ մեզ բերել է այն եզրակացության, որ Վարդան Արևելցին օտար հեղինակներից քիչ անգամ է բառացի օգտվել, հիմնականում շարադրել է նրանց տեսակետները: Այսպես օրինակ, նա մի անգամ վկայակոչել է Եփրեմ Ասորուն, նրա տարբեր կարծիքները ամփոփել, բայց ընդամենը մեկ անգամ նրանից բառացի մեջբերում է արել. «Բայց Եփրեմ ասէ, թէ նշան եզ աստուած շսպանանել զԿային», որը Եփրեմ Ասորու մոտ հետևյալ կերպ է. «Եւ եզ (աստուած — Փ. Ա.) ի Կայէն նշան, զի մի որ իշխեսցէ սպանանել զնա»⁵¹: Այլ առթիվ միայն ներկայացրել է նրա կարծիքը⁵²: Այլուր խոսելով Քրիստոսի մեկ թե երկու բնության դավանաբանական վեճի մասին, այլ հեղինակների թվում հիշատակել է նաև Աթանաս Աղեքսանդրացուն: Այս դեպքում ևս նա վերասպասմել է նրա դավանաբանական մեկ տեսությունը⁵³. Նա մոտավորապես այսպես է վերաբերվել նաև մյուս, հատկապես օտար եկեղեցական հայրերի աշխատություններին:

Սակայն քիչ այլ է պարագան Եղիշեի և Հովհան Վանականի աշխատություններից օգտվելու խնդրում: Իր իսկ վկայություններից հայտնի է դառնում, որ նա նրանց գիմել է հաճախ: Եղիշեի անունը մասնավորաբար շատ է հիշատակվել արարչագործության վերաբերյալ հատվածներում: Իր «Մեկնութիւն հնգամատենին» աշխատության մեջ, որտեղ նույնպես հանգամանորեն մեկնաբանել է Մենզոց գիրքը, դարձյալ վկայակոչել է Եղիշեին և բաղվածքներ արել նրա աշխատություններից: Արևելցու այս երկու գործերը տվյալ խնդրում առնչըվում են մեկը մյուսին: Լ. Խաչիկյանը իր մի անտիպ աշխատանքում ցույց է տվել Արևելցու «Մեկնութիւն հնգամատենին» երկասիրության և Եղիշեի մեզ չհասած «Մեկնութիւն արարածոց»-ի առնչությունները և պարզել, որ առաջին մեջ երկրորդից շատ հետքեր են պահպանվել⁵⁴: Այսպիսով «Ժղլանքը» ևս ուղղակիորեն կապվում է Եղիշեի հիշյալ աշխատության հետ:

Ինչ վերաբերում է «Ժղլանքի» և Հովհան Վանականի երկերի աղեքսնեիին, պետք է ասել, որ նրանք համեմատաբար ավելի նկատելի են: «Ժղլանքի» և Հովհան Վանականի «Հարցմունք և պատասխանիք» աշխատության համեմատությունը ցույց է տալիս, որ նույնիսկ բառացի հատվածներ են մուտք գործել երկրորդից առաջինի մեջ: Այսպես օրինակ.

50 Ձեռ. № 750, էջ 62ա, 147ա, 13բ, 60ա, 57ա:

51 Անդ, էջ 94ա: Հմմտ. Եփրեմ Ասորի, Մատենադրութիւնք, Վենետիկ, 1836, հ. Ա., էջ 35, նաև՝ «Գիրք Մենզոց», զլ. Ե. հմբ. 15:

52 Ձեռ. № 750, էջ 3բ, հմմտ. Եփրեմ Ասորի, նշվ. աշխատ., հ. Բ, էջ 203:

53 Ձեռ. 750, էջ 155ա, 155բ: Հմմտ. Աթանաս, Մատենադրութիւնք, Վենետիկ, 1899, էջ 326, 481:

54 Լ. Խաչիկյան, Եղիշեի Արարածոց մեկնությունը (անտիպ):

«Ժղլանք»

«Ապայ ի՛նչ է, որ գրեալ և ի տեսիլ սրբոյ ումեմն, թէ ի վերայ Վիրապին գոչէ հրեշտակապետն:

Պատ.— Գիտնիսիոս յասել է, թէ ամէն ազգի հրեշտակապետ կայ վերակացու հանդերձ հրեշտակաւոր: Արդ յայտ է, թէ ամէն հրեշտակապետ զիւր յանձնեալ ազգն կոչէ ձայնիւ յայնտեղն, ուր ազգին առաջնորդն շարշարանաւոր ածեալ է զազգն ի հաւատս տեառն: Եւ այսպէս Հայոց վերակացուն ի վերայ Վիրապին հնչեցեալ առ սուրբ Գրիգոր ժողովին Հայաստանեայք, և նայ ընդ իւր առեալ զհաւտն վերանայ առաջի Քրիստոսի ասելով՝ թէ ահա ստիկ ես և մանկունք իմ, զոր ետուր ցիս ասուած»⁵⁵:

Վարդան Արևելցին շատ ուշադիր վերաբերմունք է ցուցաբերել իր օգտագործած աղբյուրների նկատմամբ, քննադատարար և պատասխանատուութիւնս զգացումով է մտտեցել նրանց, վերստուգել և վերաիմաստավորել է դրանք: Միմիայն վերջնականապէս համոզվելուց հետո է ճշտել իր գիրքն ու տեսակետար: Իզուր չէ, որ նա նշել է. «Շատ պատճառ ասեն, բայց հաւանականն այն է», «...այլ քննելի բան է», «Այն, որ ասեն թէ Երեմիա ի Բաբելոն է գնացել, չէ իրաւ...» ևն⁵⁷:

Աղբյուրների առատութիւնն ու բազմազանութիւնը և նրանցից օգտվելու իր քննադատական եղանակը վկայում են հեղինակի գիտական բարեխղճութիւնս, լայն մտահորիզոնի և լեզուների իմացութիւնս մասին:

* * *

«Ժղլանքի» մեջ շոշափվում են բազմապիսի հետաքրքրական խնդիրներ: Հիմնականում կրօնա-դավանարանական հենք ունեցող բազմաթիվ հարցերին հաղորդված է հասարակական-քաղաքական, գիտական և մշակութային արժեք: Այնտեղ շարադրված են տվյալ ժամանակի համար առաջադեմ մտքեր ու տեսակետներ:

Վարդան Արևելցին հայ եկեղեցու դավանանքը անաղարտորեն ներկայացնելու գիտավորութեամբ ու պատրվակով քննութիւն է առնում առավելապէս այնպիսի հարցեր, որոնք մանավանդ այդ օրերին, կրել են ազգային-քաղաքական բնույթ: Նա չի հետապնդում սոսկ կրօնական նպատակ, այլ հետեւելով նախորդ նշանավոր հայ եկեղեցական գործիչներին, իր հայրենասիրական պարտքն է կատարում և անդիջում հետևողականութեամբ պաշտպանում հայ ժողովրդի ազգային քաղաքական շահերը: Նրա այսօրինակ ելույթը առանձնապէս անհրաժեշտ էր տվյալ ժամանակաշրջանում, երբ Բյուզանդիան ու Վատիկանը փորձում էին ամեն կերպ շարաշահել Կիլիկիան հայկական թագավորութիւնս քաղաքական զօլարութիւնները: Հեղինակը սրտառուչ դրուցում է Հեթում Ա.-ի հետ: Ահա թե ինչ է գրում նա այս առթիվ. «Եւ ի գառնազգեցիցդ զգուշացուր,

⁵⁵ Ձեռ. N 750, էջ 41բ:

⁵⁶ Ձեռ. N 5611, էջ 82ա:

⁵⁷ Ձեռ. N 750, էջ 102ա, 103բ, 105բ:

որ ընդ աստուծոյ և ընդ այնպիսի թագաւորին իւրեանց շմորեն, կամին և ընդ մեզ շմորիլ. իւրենք գիտեն: Թէ ընդ բեզ հաւատ հարցանեն և պահանջեն, դու հրամէ, թէ ես գիմ առաջնորդացն ունիմ հաւատս և գիմ եկեղեցւոյն, և նոցա պարտիմ համարս տալ և ոչ ձեզ⁵⁸...»: Զգալի է այս խոսքերին հաղորդված ազգային ինքնագիտակցութեան և արժանապատւութեան շեշտը, որով տողորված է «ժողանքն» ընդհանրապես: Մի այլ տեղ նույն ոգով է ասում. «Եթէ ասեն թէ, ո՞ր բնութիւն է զոր դուք մի ասէք և զոր ուրանայք, ասայ, թէ ուրացութիւն մեր չէ գործ ի վերայ ճշմարտութեան, այլ ձեր»⁵⁹:

Այս տեսանկյունով «ժողանքի» կրօնա-գավանաբանական նյութերի հասարակական դերն ու նշանակությունը շատ բարձր են: Բավարարվենք խոսելով նրանցից միայն մեկի մասին, որը ամբողջությամբ գավանաբանական բնույթի է և շատ բնորոշ հեղինակի քաղաքական և հայրենասիրական տրամադրությունները զրոսեորելու տեսակետից: Դա Հեթում Ա.-ին հղված հայտնի պատասխան թուղթն է, որի մասին արդեն խոսք եղել է քիչ վերև: «Պատասխան այդ թուղթը հայ գավանաբանական գրականութեան գլուխ գործոցը կարելի է համարել» — գրել է Լ. Խաչիկյանը⁶⁰: Իր նպատակասլացությամբ, ջերմ շնչով, սուր ու վճռական տրամադրությամբ այն բավական ազդեցիկ դեր է կատարել հայ միջնադարյան պատմութեան մեջ: Երբեմն ցասումով, երբեմն էլ կծու սրամտութեամբ նրանում հերքված են կաթոլիկութեան հավակնոտ դոգմաները և նրա կողմից հայ եկեղեցու հասցեին ուղղված մեղադրանքների ամբողջ շարքը:

Պատմութեանից հայտնի է քրիստոնեութեան գլխավոր կենտրոնների, այսպես կոչված աթոռների, հատկապես Հռոմի և Բյուզանդիոնի հակամարտութիւնը «նախապատիւ» աթոռի իրավունքը սեփականացնելու համար: Որոշ է, որ այդ արվում էր, որպեսզի քաղաքական ավելի լայն ազդեցութեան ոլորտ ու զերիշխանութիւն ձեռք բերվեր: Իսկ այդպիսի հավակնութեան դեմ ծառանում է մեր հեղինակը՝ հեզնելով նրանց կրօնական հիմնական պատճառարանութիւնը: Նա հարց է տալիս, թե ինչո՞ւ և ինչպե՞ս է, որ Հռոմը քրիստոնեութեան առաջին աթոռն է համարվելու: Եթե լոկ նրա համար, որ Պետրոս առաքյալը այնտեղ սպանվեց, ապա ի՞նչ պիտի ասել Երուսաղեմի մասին, որտեղ խաչվել է ինքը՝ Քրիստոսը. «...ընդէ՞ր եղև Հռոմ առաջին. թէ զՊետրոս իւրենք սպանին ի Հռոմ, զՊետրոսի աստուածն հրէայքն սպանին յԵրուսաղէմ. Երուսաղէմ ընդէ՞ր չէ հրամանատու ամենայն երկրի»⁶¹: Ուշադրութեան արժանի են այս պարբերութեան մանավանդ վերջին խոսքերը, որոնք շատ հատկանշական ու բնորոշ են Հռոմի (Վատիկանի) քաղաքական հիմնական ձգտումը ընդգծելու համար: Այնուհետև նա դառնացած ծխտում է վերջնիս, այսպես ասած, «փրկարար» առաքելութիւնը հայ ժողովրդի կյանքում: Ո՞ր է, և՞ որ է եղել այդ: Եթե Վատիկանը նոր է հայ ժողովրդին կամենում «գտած» լինել իբրև քրիստոնեյա ժողովուրդ, ապա նա շատ է ուշացած, իսկ եթե օգնելու և «փրկելու» (ոչ կաթոլիկական բմբանմամբ) մտադրութիւն ունի, ապա խնդրեմ՝ դրա համար առիթներ շատ կան. «Ո և Ի (620) դաւառ են հայք յնդնկայէն ի վեր, և կան որ աւեր են, և կան որ ի ծառայութեան. թէ կու ցաւին ընդ հայոց, թող երթան ա-

58 «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 509:

59 Ձեռ. N 750, էջ 152ա:

60 Լ. Խաչիկյան, Կոստանդին Բարձրբերդցու խրատական թուղթը... «Բանբեր Մատենադարանի», 1958, N 4, էջ 269:

61 «Գիրք թղթոց», էջ 504:

դատեն և խաւսին ընդ հայոց վարդապետարանսն և ընդ դպրատունսն, որ ոչ բըայթով և խարէութեամբ ուսուցանեն և ուսանին որպէս դորա (կաթուղիկները — Փ. Ա.), այլ ճշմարտութեամբ և հիմամբ առաջնոցն. և ապա գան առ մեզ»⁶²:

Հայ ժողովուրդը դարավոր պայքար է մղել հավասարապես և՛ Բյուզանդիայի, և՛ Վատիկանի դեմ իր քաղաքական անկախությունը, ազգային դիմադիծը, ավանդությունները, լեզուն պահելու համար: Նա ամեն կերպ ջանացել է, որ շնահանջի նրանց ոտնձգությունների և քաղաքական թելադրանքների առաջ և հակառակ դառն փորձություններին, նա շնահանջեց: Մեր հեղինակը հայ եկեղեցու հակառակորդների մասին իր ասելիքը այսպես է եզրափակում. «Ապա գիւրեհանց արուեստակեալ առասպելան իսկի շքնդունիմք, այլև արհամարհեմք և շիշխեն ի վերայ մեր ամեններն»⁶³:

Կարծում ենք այսքանը բավ է ասելու համար, որ Վարդան Արևելացու «Ժղլանքի» մեջ տեղ գտած կրօնա-դավանաբանական նշութեքը մեկը մյուսից առավել կամ նվազ շափով տողորված են հայրենասիրությամբ, ազգային արժանապատվության զգացումով և քաղաքական հեռատեսությամբ: Հենց այս էլ նրանց պատմական արժեքն է և հեղինակի թանկագին լուծան հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ:

Չնահատուխյան արժանի են «Ժղլանքի» նաև այն նշութեքը, որոնց մեջ արժարժված են բնափիլիսոփայության վերաբերյալ մի շարք հարցեր:

Վարդան Արևելցին, լինելով միջնադարյան նշանավոր աստվածաբան վարդապետներից մեկը, իր ստեղծագործությունների մեջ ամեն առիթով հաշվի է առնում աստվածաշնչի վերին հեղինակությունը աստուծո և բնության փոխադարձ կապերը մեկնաբանելիս: Սակայն, միաժամանակ, նա ուշադրով և առաջավոր շատ մտքեր է արտահայտել առավելապես այն ժամանակ, երբ անդրադարձել է բնափիլիսոփայական հարցերի: Այսպես օրինակ, գննելով բնությունը՝ նա եզրակացնում է. «Բնութիւն է սկիզբն շարժման ու դադարման»⁶⁴: Նշանակում է նա բնությունը դիտում է անընդհատ շարժման, դադարի և փոփոխության մեջ: Բնությունից գուրս ոչ շարժում կա, ոչ էլ հանգիստ: Հատկանշական է, որ նա այս շարժումը չի դիտում իբրև սոսկ տեղաշարժություն, այլ նաև, որ ոչ առումով, ներքին կերպարանափոխություն, մի բանից մյուսի անցումն, մի ֆիզիկական և որակական միճակից մյուսի վերածումն: Այս կապակցությամբ նա հետևյալն է գրել. «Բնութիւն է սկիզբն իւրաքանչիւր շարժման և կայանի, այսինքն երկիր շարժի ի բոյս, և ի կենդանիս և ի ճճիս»⁶⁵:

«Ժղլանքի» հեղինակը նույնպես կարծում է, որ բնությունը կազմված է չորս հայանի տարրերից՝ ջրից, հողից, օդից և կրակից: Այս առիթով հետաքրքիր են նրա հետևյալ խոսքերը. «...դի ջուր ցամաքեալ հող լինի, և հող գանգեալ՝ ջուր. և ջուր շեռեալ և հուր շիջեալ՝ օդ: Եւ հուր դշերմութիւն և զլոյսն ի բաց եղեալ՝ լինի երկիր, և օդ վստնաութիւն ի բաց եղեալ՝ լինի հուր»⁶⁶:

62 «Գիրք թղթոց», էջ 509.

63 Անդ, էջ 509.

64 Չեռ, 750, էջ 51բ.

65 Անդ, էջ 147բ.

66 Անդ, էջ 62բ.

Երկնային մարմինների ֆիզիկական կազմության վերաբերյալ նա ունի ուշագրավ տեսակետ, ըստ որի նրանք առաջացել են ինչ որ «մրրատեսակ» թանձրամածություններից. «Եւ դալլ մրրատեսակ թանձրունսն չէարկ (աստրված — Փ. Ա.) յաստեղացն նիւթն»⁶⁷: Նա աներկմտորեն միանում է այն գիտնականներին, որոնք գտնում են, որ տիեզերքում շատ աստղեր կան ավելի մեծ, քան արեւը, և եթե փոքր են երևում, այդ միմիայն հեռավորության պատճառով է. «Բայց ոմանք ասեն, թէ աստեղք մեծամեծք են քան զարեւակն, բայց հեռագոյնք են և բարձր, գողանան զմեր տեսանելիս»⁶⁸: Նա հավաստում է, որ ոչ բոլոր աստղերն են հրեղեն, այլ կան նաև այնպիսիները, որոնք «լոյժ ցրտագոյն են և ամենևին սառնամանիք»: Նա խոսում է նաև երկնային մարմինները շարժման մասին, որոնք նրա կարծիքով, ընթանում են «ընտրութեամբ և անմոլար», զեպի «հարաւ» և զեպի «հիւսիս», երբեմն աղորիքի, երբեմն էլ՝ անիվի նման, սակայն «Բ արն ընդ մի շաւնդ շերթան»⁶⁹:

Բուսական աշխարհի առաջացման մասին նա այսպիսի հետևություն է հանգել. «Բղխեաց երկիր բերս բուսոյ անթուական բազմութեամբ և անսպառ դաւակօք, ոչ խառնարնդորս և մածուցեալս, այլ բազմորիշ ընտրութեամբ, տոհմաւ և աղգաւ, համով և հոտով, և գունով, և ձևով, հասակով»⁷⁰:

Նա կյանքը բխեցնում է ջրից. թեև մյուս երեք տարրերի մասնակցությունն էլ այդ գործում անհրաժեշտ է համարում: Բույսը հողով միայն չի աճի, այլ անհրաժեշտ է հատկապես ջուրը, քանի որ վերջինիս մեջ առկա են մյուս երկու տարրերը: Առանց ջրի կյանքն անհնար է. «Ելին ի ջրոյ լուղակք և թռչունք»⁷¹:

Վաղ շրջանի հայ բերականագիտության պատմության մեջ նշանակալից տեղ են բռնում Վարդան Արեւելցու բերականական երկու աշխատությունները՝ «Մեկնութիւն բերականին» և «Վասն բանին մասանցը»: Թեև երկուսն էլ զբրվել են Հեթում Ա.-ի խնդրանքով, բայց մենք բնության կառնենք վերջինը. բանի որ միայն այն, ինչպես ձեռագրերի ուսումնասիրությունն է ցույց տալիս, «ժողւանքի» անմիջական մասն է կազմում:

Բերականական այս երկասիրությունը բանասիրության մեջ, մանավանդ վերջերս, շատ բարձր է գնահատվել, որպես ուրույն, իր ձևով հայ մատենագրության մեջ նախընթացը շունեցող արժեքավոր աշխատություն: Նրա մասին դիտողություններ են արել Լ. Խաչիկյանը, Գ. Զահուկյանը, Ս. Ղազարյանը, Լ. Խաչերյանը, իրենց վերոհիշյալ երկերի մեջ:

Իրապես, ինչպես նշվել է, այն մեր բերականական գրականության մեջ հայոց լեզվի շարահյուսության մասին գրված ինքնուրույն անդրանիկ գործն է: Նրանում, առաջին անգամ լինելով, խոսքի մասերը բննված և բնորոշված են որպես նախադասության անդամներ, թեև նրանց տրված է ձևաբանական կատեգորիաների անվանում: Պետք է նշել, որ այստեղ գիտականորեն ոչ մի շփոթ չկա: Եթե շարահյուսական և ձևաբանական տերմինները որոշակիորեն չեն սահմանադրատված, չի ճշտված յուրաքանչյուրի անվանումը, բայց գիտակցված է նրանց բնագավառը, նրանց տիրույթը: Մեր հեղինակը խոսքի մա-

67 Ձեռ. № 750, էջ 67ա:

68 Անդ, էջ 69բ:

69 Անդ, էջ 67բ, հմմտ. 2 ո վ հ. Վ ան ա կ ա ն, Հարցմունք և պատասխանիք, Մատենադարան, ձեռ. № 5611, էջ 100ա:

70 Ձեռ. № 750, էջ 65ա:

71 Անդ, էջ 71բ:

սերի ձևաբանական հատկանիշը երբեք էլ չի շփոթել նախադասության մեջ նրանց ունեցած ֆունկցիոնալ հատկանիշի հետ: Նա, պարզապես, շարահյուսական ճշտված կամ արդեն ընդունված տերմիններ չլինելու պատճառով, իր սահմանումները, իր սույն բնագավառի գիտելիքները արտահայտել է արդեն հայտնի և ընդունված ձևաբանական տերմիններով: Այստեղ էականն այն է, որ հայերենի շարահյուսությունն գրելու առաջին և կարևոր քայլն արված է⁷²:

Հեղինակը նշել է խոսքի ութ մաս՝ անուն, բայ, ընդունելություն, նախադրություն, մակբայ, դերանուն, հոդ և շաղկապ: Այնուհետև նա համապատասխանաբար տալիս է յուրաքանչյուրի բնորոշումը, սահմանումը:

Սույն աշխատության մյուս կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ այն առաջին բերականական երկն է, որը դերժ է այս բնագավառի նախորդ երկերին հատուկ ճարտասանական, մեկնողական, փիլիսոփայական և բանաստեղծական տարրերից և ներկայանում է իրրև դուտ բերականություն⁷³: Իր միտքը բացատրելու համար նա դիմում է ամենապարզ օրինակների, որոնք վերցված են անմիջականորեն ժողովրդական կյանքից ու միջավայրից, նշում է այնպիսի անուններ, ինչպես Ստեփաննոս, Թորոս կամ Վասիլ, որոնք ոչ միայն Կիլիկիայում շատ տարածված էին, այլ և որոշակի անձանց անուններ էին, որոնց ճանաչում էին և՛ հեղինակը և՛ Հեթում թագավորը այստեղ արդեն ի հայտ է գալիս ոչ միայն առաջավոր դիանականը, այլև մանկավարժը:

Ժողովրդական պարզ ու կենդանի խոսակցական լեզվի և ունի տեղին ու վարպետ կիրառումը, այս փոքրիկ աշխատության մեկ այլ հատկանշական կողմն է⁷⁴:

«Ժղանքի» առավել արժեքավոր նյութերի թվում կան նաև այնպիսիները, որոնցում խոսվում է այն մասին, թե որ ժողովուրդներն են, որ ունեն գիր ու դպրություն, ինչպես տեղի ունեցավ հայոց գրերի գյուտը, ինչ են նշանագրերը, բանի գրքից է բաղկացած Աստվածաշունչը և այլն: «Ժղանքի» հեղինակը խորհրդածության նյութ է դարձրել նաև արվեստի բնագավառը՝ տաղաչափությունն ու երաժշտությունը:

Համաձայն այս նյութերի գիր ու դպրություն ունեցող Վարդանին ծանոթ ժողովուրդների թիվը եղել է 15, չհաշված աղվաններին, վրացիներին, խատայցիներին (չինացիներ), բուլխոններին (իմա բուլղար) և «այլը ևս»: Թե ինչու է առանձնացրել վերջիններին, որևէ պատճառ չի նշել նա, իսկ 15-ի մեջ գրավոր այլ աղբյուրների ցուցումներով ներառել է հետևյալ ժողովուրդներին՝ հայերին, երբայցիներին, լատիններին, իսպանացիներին, հույներին, մարերին, հրեաներին, պարսիկներին, քաղղեացիներին, հնդիկներին, ասորեստանցիներին, փյունիկեցիներին, եգիպտացիներին, պանփիլացիներին, փոյուզացիներին⁷⁵:

72 Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում (V—XV դդ.), Երևան, 1954, էջ 245—255: Լ. Խ ա շ Ի կ յ ա ն, Հայ շարահյուսագիտական մտքի վաղ շրջանի պատմությունից, «Բաները Մատենադարանի», 1962, № 6, էջ 113—115:

73 Լ. Խ ա շ Ի կ յ ա ն, Վարդան Արևելցու «Վասն բանին մասանց» աշխատությունը, «Տեղեկագիր», ՍՍՀՄ Ակադեմիայի հայկ. ֆիլիալ, Երևան, 1960, էջ 86:

74 Ս. Ղ ա զ ա ր յ ա ն, Միջին հայերեն, Ա գիրք, էջ 85:

75 Ձեռ. № 750, էջ 115ա: Հմմտ. Հ ո վ հ. Վ ա ն ա կ ա ն, Հարցմունք և պատասխանիք, Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռ. № 5611, էջ 70ա:

«Ժզլանքի» բազմավաստակ հեղինակը հայոց գրերի գյուտի մասին խոսել է բազմիցս՝ գրեթե իր բոլոր կարևոր աշխատությունների մեջ: Այս պարագան վաղուց է իր վրա հրավիրել բանասերների ուշադրությունը: Բանն այն է, որ գրերի գյուտի վերաբերյալ նրա հաղորդումները զգալի շահով տարբերվում են նախորդ հիմնական աղբյուրների՝ Կորյունի, Մ. Խորենացու, Ղ. Փարպեցու հաղորդած տեղեկություններից և ունեն իրենց ուշադրության արժանի կողմերը:

Ինչ վերաբերում է առանձնապես «Ժզլանքում» եղած համապատասխան հատվածին, պետք է ասել, որ չի կարելի այն դանց առնել Մեսրոպ Մաշտոցի գործունեության, հայոց գրերի գյուտի պատմության, գրերի ձևի և բանակի, օտար այբուբենների հետ ունեցած այս կամ այն առնչության և հարակից խնդիրները գիտական ամբողջական հետազոտության ենթարկելիս:

Հիշյալ հատվածում արժարժված են հետևյալ հիմնական հարցերը.

1. Հայերը ունեցել են նախամեսրոպյան գիր:
2. Գրանք քիչ են եղել և պահվել են Գանիելի մոտ:
3. Մեսրոպը ևս զնացել է Գանիելի մոտ նրա հետ գործակցելու և ասորական տառերը բազմակողմանիորեն ուսումնասիրելու համար:
4. Ասորական 22 տառերից Մաշտոցը «թարգմանել» է 17-ը և 5-ը թողել, որովհետև «եփ ջանային թէ թարգմանենք քստ մեր լեզուիս, չգայր ի բան այն և գիրն»⁷⁶:

5. Մաշտոցը գտնում է ոչ միայն 6, այլ 19 գիր, որոնցից 6-ը ձայնավոր և 13-ը բաղաձայն:

6. Ա գիրը ասորականից չի «թարգմանել», որովհետև նրանում ա-ն ա չէ, այլ աւ-է, իսկ է գիրը «թարգմանել» է:

Առաջին և երկրորդ կետերի վերաբերյալ իր տեսակետները հեղինակը ոչ մի նոր տվյալով չի հիմնավորում, բայց ասորական 17 գրերի այսպես կոչված «թարգմանության» մասին նախապես ոչ որ չի խոսել: Ի՞նչ պետք է հասկանալ, երբ նա «թարգմանել գգիրս» է ասում: Մեր կարծիքով գրերի փոխառության մասին խոսք անգամ լինել չի կարող: Այստեղ պարզապես նկատի է առնված զրանց հնչույթային արժեքը, այսինքն այն, որ ասորական այդ 17 գրերը կարող էին արտահայտել հայերեն համապատասխան 17 հնչույթներ:

Ի վերջո Մաշտոցի հանձարեղ գործի առավել զժվարին բաժինն այն էր, ինչպես նշել է Գ. Սևակը, որ իր մայրենի լեզվի բազմաթիվ հնչյուններից տարբերք թվով շատ ավելի սահմանափակ հնչույթները⁷⁷: Եվ այս խնդրում ասորական (և ոչ միայն ասորական) գրերը կարող էին օգտակար լինել: Գարծյալ բացառաբար տառերի հնչույթային արժեքը նկատի ունի մեր հեղինակը, երբ ասում է, թե «չգայր ի բան այն և գիրն» — քանի որ հայերենում նրանք չեն ունեցել համապատասխան հնչույթներ: Ուստի և մերժվել են: Միևնույն մտաեցումը կա հայերեն ա տառի ասորականից «թարգմանված» չլինելու կարծիքի մեջ, որովհետև, ինչպես նշել է նրբանկատ մեր հեղինակը, «ասորոցն, աւ է»՝ այսինքն չի համապատասխանել մեր ա հնչույթին⁷⁸:

76 Ձեռ. № 750, էջ 116ա:

77 Գ. Սևակ, Մեսրոպ Մաշտոց..., Երևան, 1962, էջ 29:

78 Ձեռ. № 750, էջ 116բ:

Այս է պատճառը, որ Մաշտոցը չգոհացավ միայն ասորական գրերի ուսումնասիրությամբ: Հայերենում կային ավելի հնչույթներ: Նոր որոնումներ էին պետք, որպեսզի ավելի հանգամանորեն ուսումնասիրվեր հայերենի հնչյունային համակարգը, վերջնականապես ճշտվեին նրա բոլոր հնչույթները և միայն հետո հորինվեին ու ձևի բերվեին տառապատկերները: Եվ ահա Մաշտոցը, ըստ Վարդան Արևելցու, ճշտում է նաև մյուս 19 հնչույթները: Այս առթիվ «Ժղանքում» նշված 19 համապատասխան տառերը բավարար հիմք են տալիս ասելու, որ իրոք Մաշտոցը օտար տառերի հետ «հաշվի է նստել», առանձնապես նրանց հնչույթային արժեքը նկատի ունենալով և ոչ գծագրական հատկանիշները կամ գրելակերպը: Իսկ այդ նշանակում է, որ նա իրապես հայերենի հնչյունային համակարգը ևս համեմատել է ասորերենի, հունարենի և այլ լեզուների հնչյունային համակարգի հետ: Աշխատանքային այս եղանակը հնարավոր դարձրեց նրա հանձարեղ գյուտը, բանի որ նա վերջնականապես պարզեց, թե որոնք են հայերենի հիմնական հնչույթները, առավելապես նրանք, որոնք հատուկ են հայերենին: Եվ մեր հեղինակի համաձայն, նշված 19 գրերը ասորականում չունեն իրենց համապատասխանը: Ահա նրանք. ձայնավորներ՝ ա, ե, ո, ի, ր, յ, բաղաձայններ՝ բ, գ, դ, ժ, ծ, ձ, շ, ջ, վ, ց, շ, և, յ, փ: Սակայն, ինչպես նկատում ենք, այս տառերից մի քանիսին համազոր հնչույթով տառեր իրականում ունեն ասորիները: Ուրեմն, Վարդան Արևելցին, գոնե մասամբ, սխալվում է: Բայց գիտենք, որ Արևելցին ծանոթ էր ասորերենին և չէր կարող այսպիսի տարրական սխալ թույլ տալ: Արդյո՞ք այս փաստը կարոտ չէ այլ բացատրության: Ինչպես հայտնի է, երկար, դեռ չճշտված ժամանակներից ի վեր, մեր գրերից մի քանիսը՝ բ-պ, գ-կ, ծ-ձ, և-ջ, դ-ա, տարբեր ձևով են հրնչվում: Արևմտահայ արտասանությամբ բոլորովին հակադարձ պատկեր է ստացվում՝ պ-ն իբրև հնչույթ փոխարինում է բ-ին, կ-ն՝ գ-ին, ձ-ն՝ ծ-ին, ջ-ն՝ և-ին, ա-ն՝ դ-ին: Արդյո՞ք դեռ այն ժամանակ Կիլիկիայում այսօրվա արևմտահայ արտասանությունը չի եղել: Մեր կարծիքով Արևելցու վերոհիշյալ հաղորդումը գալիս է հաստատելու մեր ենթադրությունը: Եվ, իրոք, եթե խնդրին այս տեսանկյունից մոտենանք, գրեթե ամբողջությամբ նրա ասածները ճիշտ կլինեն: Հայտնի է, որ ասորական այբուբենի մեջ մեր ներկա արտասանությամբ չկան պ, կ, ձ, շ, ա և այլ մի քանի գրեր և եթե դրանք փոխարինենք արևմտահայ արտասանությամբ համապատասխան հնչույթներն արտահայտող տառերով, այսինքն պ-ի փոխարեն գրենք բ, կ-ի փոխարեն՝ գ, գրեթե նույնությամբ կստանանք վերոգրյալ տառերի շարքը: Մեր ենթադրությամբ բացատրության կարոտ են մնում միայն ի, ծ, շ գրերը: Հայկական և ասորական ա տառերի օրինակով տեսնում ենք, թե ինչքան բժախնդիր է մեր հեղինակը տառերի հնչույթային արժեքի նկատմամբ: Գուցե և այդպիսի նուրբ տարբերություն եղել է նաև այս երեք գրերի հայերեն և ասորերեն արտասանության մեջ: Ինչ վերաբերում է շ տառին, ապա պետք է ենթադրել, որ թերևս ձեռագրերում այն շփոթվել է դ-ի հետ, ինչպես այլ գեպքերում շատ է պատահել:

Այսպիսով «Ժղանքի» հիշյալ հատվածը, մեր կարծիքով, հիմնականում պատմում է գրերի գյուտի, Մեսրոպ Մաշտոցի գործելակերպի, օտար տառերին դիմելու նրա նպատակի, հայոց և ասորիների գրերի առնչությունների (ըստ որում առավելապես հնչույթային արժեքի տեսակետից), Կիլիկիայում մեր այբուբենը արևմտահայ արտասանությամբ հնչելու հնարավորության մասին:

Նկատի առնելով կարևորությունը՝ ստորև մեջ ենք բերում «ժղանքի» հայերեն գրերի գյուտին վերաբերող հատվածը՝ ամբողջությամբ:

«Եւ ո՞ր են գրերն զոր պարզեկաց աստուած:

Պատ. Այս են՝ Զ գիր ձայնաւոր և ժԳ անձայն: Եւ ձայնաւորքն են այս՝ ա, ե, ո, ի, ր, յ, և անձայնքն են այս՝ ք, գ, ժ, ծ, ձ, շ, ջ, վ, ց, շ, ն, յ, փ, ընդ ամեն ժԹ: Եւ այս են ճշմարտապէս ստուգիւ գտեալ, զի ասորիք ընդ մեր թագաւորօքն էին և նոցայն ԻԲ գիր է, ի նոցանէ ջանացան առնել մեզ գիր: Եւ լեալ էր հայերէն նշանագիր ի հին ժամանակն սակաւ և զի շկարէին բանել նորօք՝ թողին և մոռացաւ և եփ դարձեալ ի խնդիր եղեն, գտաւ առ Գանէլ անուն ասորի եպիսկոպոս, և Սահակ Մեսրոպ բարեցին զԱբէլ անուն էրէց ասորի և երեր: Զի շրերէր լիով զհարստութիւն լեզուս, գնաց դարձեալ Մեսրոպ առ նոյն Գանէլ եպիսկոպոս և սակաւ ինչ աշխատ եղեն և շկարացին ինչ աւելի շահիլ, զի առաջինն ի նոցանէ էր առած ժէ գիր, զի Ե գիրն թողեալ էր և շէր թարգմանեալ, եփ ջանային թէ թարգմանենք ըստ մեր լեզուիս, շգայր ի բան այն Ե գիրն: Ապայ յաղաթս ապաւինեալ տեսանէր մարգարէական աշօք թաթ ձեռին աջոյ որ գրէր ի վերայ վիմի և ամենայն հանգամանքն և որպէսութիւնքն տրպաւորեցաւ ի սիրտն և վաղվազակի ստեղծանէր ժԵ գիր. և այն որ է ասեն, վասն նոցա պատուականութեան ասեն, որ ձայնաւորք են և որպէս հոգի են այլոցն: Եւ ընդէ՞ր ասեն Ե, զի Զ է ձայնաւորն. զի է գիրն կայր յասորոցն և նայ զայն էառ ի Գանիէլէ Մեսրոպ, վասն որոյ զայն այլ նմայ ասեն, բայց ի մարդոյ օգտեցաւ: Զա, զէ գիրն, և զԹՊ գիրն յաստուծոյ, և վասն որոյն առաւել պիտանութեան զէ մէն ասեն և զօվեն, և զԹԲ շխշեն: Այլ զայս հաստատ տես և թէ ասեն, թէ ալփայն այլոցտ կայ, է՞ր շառնուին. ասեմք թէ ասորոցն աւ է, որ է՝ ա և այրն այս է, և շկայ: Եւ այլրդ զի ունին, բայց այլ [կ]երպիս, մերն յաստուծոյ ձեացաւ արինակն, այս առանց կարծեաց է»⁷⁹:

Ինչպէս տեսանք, «ժղանքը» առնչություն ունի նաև հայկական նշանագրերի կամ «նշանագիրք իմաստնոց»-ի հետ: Դիտել ավինք նաև, որ այնտեղ եղած նշանագրերի հայանի ցանկը, որի մեծ մասը համառոտագրություններ է, ամենայն հավանականությամբ մաս է կազմել «ժղանքին»: Ուստի նա պատկանում է Վարդան Արևելցու գրչին և ժԳ դարից այն կողմ չի անցնում:

Առաջին հայացքից իսկ նկատելի է, որ ցանկի մեջ կան և՛ նշանագրեր, և՛ համառոտագրություններ: Առաջինները ձևած են զանազան գծապատկերների տեսքով, երկրորդները՝ հայկական բոլորգրի հիման վրա: Վերջիններս հորինվել են, հավանաբար, ժԲ դարից հետո, երբ բոլորգիրը համեմատաբար ավելի լայն կիրառում է գտնում մեր ձեռագրերում, ուստի նրանք ուղղակի կապ չէին կարող ունենալ հայկական բուն նշանագրերի հետ: Իսկ առաջինները ոչ մի ձևական աղերս չունեն հայկական գրերի հետ և, անշուշտ, մասամբ, հայկական հնագույն նշանագրերի մնացորդ նմուշներն են: Բայց ինչպե՞ս: Եթե իրոք հմայագրերում եղած նշաններից գոնե մի մասը մեր հնագույն նշանագրերից կարող են լինել, ինչպէս ենթադրվում է, ապա այդ որոշակի է, քանի որ վերջիններիս, հիշյալ ցանկի և ձեռագրերում եղած այլ և այլ նշանագրերի խմբերի միջև նմանությունն ակնհայտ է⁸⁰:

79 Մատենադարան, ձեռ. 750, էջ 115բ:

80 Լ. Խ ա շ ի կ յ ա ն, Նախամեսրոպյան գրի հարցը և հմայագրերը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 4, էջ 157:

Կազմելով իր նշանագրերի ցանկը Վարդան Արևելցին, հավանաբար, ոչ միայն հավաքել է նշանագրերը, այլ նշել մի մասի նախկին նշանակությունը, մի մասն էլ իմաստափոխել, այսպես ասած՝ «քրիստոնեականացրել»⁸¹: Իսկ համառոտագրությունները, հավանական է, որ մեծ մասով իր կողմից հորինված լինեն:

Այսպիսով, քանի որ նրա ցանկի և հայկական հնագույն նշանագրերի միջև որոշակի կապ կա և եթե զալիք ուսումնասիրություններով հաստատվի, որ այդ ցանկի մեջ մասամբ պահպանված են վերջիններիս նախկին բուն նշանակությունները, ապա կարելի է հույս ունենալ, որ նրանք կարող են նպաստել նշանագրերի վերծանության գործին:

«Ժղանքում» երաժշտությունը թեև հատուկ ուսումնասիրության նյութ չի դարձել, սակայն վերջինիս վերաբերյալ նրանում տեղ գտած հաղորդումները հետաքրքրությունից զուրկ չեն հայ երաժշտության պատմության և բանասիրության տեսանկյունից:

Հիմնականում կրկնելով Ստեփաննոս Սյունեցուն, մեր հեղինակը հայտնում է, թե ո՞վ է կատարել ձայների տեսակների առաջին դասակարգումը, ո՞ր էրաժիշտը ինչպիսի՛ նվագարան է պատրաստել, Ա. Բ. Գ. Գ. «ձայներն» ու «կողմերը» ովքեր են ճշտել, ծնծղա, տավիղ, քնար, փողային նվագարաններն ովքեր են գործածել, և այլն: Սրանք թեև երաժշտության պատմության ամենանախնական տեղեկություններից են և երաժշտական գիտելիքների առաջին նշույլներից, սակայն, հատկապես, տվյալ ժամանակաշրջանի համար ունեցել են իրենց տեղն ու նշանակությունը:

Երաժշտությունը իբրև արվեստի առավել ներգործուն ճյուղ և հնարք շատ վաղուց է կրոնական հայտնի գործիչների ուշադրությունը հրավիրել իր վրա և կիրառվել եկեղեցական պաշտամունքային ծիսակատարությունների ժամանակ: Հայ եկեղեցին ևս իր սկզբնավորության իսկ օրից որդեգրել է երաժշտությունը, բանի որ «...Զիք ինչ, որ զկամս մեր հեղաշրջէ յուրախութիւն կամ ի տրտմութիւն, որպէս զերգոյն ձայն, յորժամ որպէս պարտն իցէ՝ լինիցի. վասն այսորիկ և եկեղեցական աւանդութիւն ընկալաւ զսոյն յարտաքնոցն»⁸²: Հաստատելով երաժշտության կիրառման անհրաժեշտությունը, եկեղեցին չէր կարող միաժամանակ որոշ վերապահություն չանել: Չէ՞ որ երաժշտությունը միշտ էլ ունեցել է իր տարբեր բնագավառները և բնույթը: Այս երևույթը եկեղեցին նկատել է: Նա, իբրև ժամանակի պրոֆեսիոնալ երաժշտության միակ ներկայացուցիչը, բնականորեն և անհրաժեշտաբար իր ուշադրությունը պիտի կենտրոնացնէր ժողովրդա-գուսանական երաժշտության առավելապես լեզվա-ոճական ամենակենսունակ հատկությունների վրա: Դրանցից բացի եկեղեցին երաժշտությունից քաղելու էր իր էության, միջավայրին և նպատակներին համապատասխան տրամադրություններ: Դրանք և՛ պիտի հեռու պահէին իրենց այսպես կոչված «աշխարհականացումից», և՛ ավելի տպավորիչ ու ներգործուն պիտի դարձնէին եկեղեցական երաժշտությունը հավատացյալների համար:

Այս նկատառումով հայ եկեղեցու ականավոր գործիչներից ոմանք անհրաժեշտ են գտել աչքաթող շանել հայ աշխարհիկ երգն ու երաժշտությունը: Այս

81 Տե՛ս ձեռ. № 750, էջ 126ա:

82 Ն. Թ ա հ մ ի ղ յ ա ն, էջեր միջնագրյան հայկական երաժշտական զեղադրությունից՝ «էջմիածին», 1963, № 11, էջ 54:

տեսակետը մեր հեղինակը ներկայացրել է հետևյալ պարբերությամբ. «...և վասն է՞ր խառնեաց ձայնս և նուագս ի բանս հոգւոյն Գաւթի... պատ. յաղագրէ պատճառի, առաջին, զի սատանայի գիւտ էր քնարաւք և տաղաւք իգացուցանել զմարդիկ, խառնեաց զայն ի բանս հոգւոյն Գաւթի, զի սրբեսցէ և իւր զինուքն խոցուտեսցէ զինքն և հալածեսցէ, որպէս ի Սաւուղայ. և Բ զի քաղցրաձայնութեամբն կաշառեալ մարդիկ և հեշտացեալ՝ զանխըլարար ուսցին զհոգէխառն բանսն»⁸³: Այս տողերից ուղղակիորեն հետևում է, որ եթե Գաւթի մարգարեն որդեգրեց նվագը, որը նույնիսկ «սատանայի գիւտ էր» իր աշխարհիկ ծագումով ու բնույթով, որպեսզի «քաղցրութեամբն... ուսցին զհոգէխառն բանսն», ապա, ինչո՞ւ հայ եկեղեցին շղիմեր միևնույն քայլին:

Այսպիսով Արևելցին փաստորեն առաջադրում է կամ թելադրում, որ հայ եկեղեցին համարձակորեն ձեռք մեկնի աշխարհիկ երաժշտությանը, այն օգտագործի իր նպատակների համար: Հասկանալի է այս երևույթի առաջադիմական նշանակությունը:

Նա «Ժղլանքի» մի այլ հատվածում եկեղեցական երաժշտության կամ երգեցողության հետ առնչվող հետևյալ տողերն է գրել. «Ձաւտարանն յառջի՞ ձայնէ պատեհ է կարգալ և զառաքեալն՝ յերրորդէ, զմարգարէսն՝ ի շորրորդէ. և կարդացողին նմանցնել պիտի զիւր խօսքն գրոցն ասողին և պատճառին՝ թէ խրատական է, թէ աւաղական է, թէ ըղձական է, թէ սպառնական է, թէ ողորական է, և այլ այսպիսիք»⁸⁴: Այստեղ երկու հիմնական և արժեքավոր հարցեր կան, որոնք վերաբերում են եկեղեցական երաժշտության ժխտական կատարման և իմաստավորման գեղագիտական կողմին: Մեկում խօսքն այն մասին է, թե ս. Գրքից եկեղեցում ընթերցվածներ կարգալիս՝ երբ ի՞նչ ձայն պետք է օգտագործել: Պարզվում է, որ գոնե տվյալ ժամանակաշրջանում Ավետարանը, առաքելոց թղթերը, մարգարեությունները պատահական եղանակով կամ ուշիտատիվ շեն ընթերցվել, այլ յուրաքանչյուրի համար սահմանված է եղել որոշակի մի ձայնեղանակ: Այս շատ կարևոր հաղորդում է հայ եկեղեցու ծեսն ու երաժշտությունը ուսումնասիրելու համար, մանավանդ, այժմ, երբ վերոհիշյալ կարգը չի պահպանված:

Երկրորդում խոսվում է այն մասին, թե ինչպես պետք է կատարել և մեկնարանել երաժշտությունը: Նախ անուղղակիորեն ընդգծվում է, որ այն միալար չէ և պետք չէ լինի, ապա թելադրվում, որ այն կատարվի եղանակավորված բնագրի իմաստի կամ տրամադրության համեմատ, ըստ այդմ՝ խրատական, ըղձական, սպառնական և այլն:

Նշված սույն փաստերը վկայում են, որ Վարդան Արևելցին, եթե ոչ առաջինը, գոնե առաջիններից մեկն է, որ հայ եկեղեցական և աշխարհիկ երաժշտության փոխադարձ մերձեցման հարցն է առաջադրել⁸⁵:

Իսկ ինչ վերաբերում է մեջ բերված երկրորդ պարբերության՝ եկեղեցում ս. Գրքի ընթերցվածների ձայնեղանակների և երաժշտության կատարման կեր-

⁸³ Ձեռ. 750, էջ 113ա:

⁸⁴ Անդ, էջ 119ա:

⁸⁵ Ն. Թահմիզյանի հիշյալ հոգվածում (էջ 54) նշված է նաև մի անանուն հեղինակ, որի մոտ նույնպես կա Գաւթի մարգարեի մասին վերօգրյալ հաղորդումը: Բայց մեր որոնումներից պարզվեց, որ այդ հեղինակը Գր. Տաթևացին է, քանի որ մատնանշված աղբյուրը նրա «Գիրք հարցմանցի» մի մասն է:

պի մասին, ապա, պետք է ասել, որ այն ավելի համառոտակի առկա է Հովհ. Վանականի «Հարցմունք և պատասխանիք» աշխատության մեջ⁸⁶:

«Ժղլանքի» բաղմաժանր միավորների թվում կա նաև տաղաչափության մասին մի հատված, որ մեջ ենք բերում ստորև.

«Տաղական բանին ցոյցք.

Իմաստնոյ չէ փոյթ տաղական առնել, զի հոգիածու բանն շունի գայն հոգն, բայց իսմայելացիքն պատուեն. ասեն թէ սուլտանն Խոսրով ի Բանեա յոյժ սիրէր զտաղական բանն, որ է յոտանաւոր: Եւ յաւուրս նորա նօտար մի Խոսրով անուն, որդի Մութանարեայ, արար յօտանաւոր մի և մատուց սուլտանին, իսկ նա յոսկոյն արարացոց Եժ-ան Ռ դեկան կարմիր արկ ի վերայ նորա: Եւ արա աչսպէս. թէ գայրն զնես առաջք և յերկարես զբանն յեջն փոխէ, իսկ գոտքն թէ ինի զնես և յերկարես և փոխել կամիս լ ին զիր, որ է ին լ, այս հեշտ է: Բայց ի յն ք վճարելն դժւար է: Եւ արայ աչսպէս. խոստովանիմք զաստուած և ք, անսկիզբն և մի բնութիւն և ք, անձինք Գ ի փառս միաւորս և ք, յոչէից արար զաշխարհս և ք, և զԱզամ հոգանիւթեայ իշխան նոցա և ք, իսկ ք ասելն միագիր վանգ է և կոչի զարմացումն: Մի՛ համարիր գայս բնդ վայր, և տէրն փառք»⁸⁷:

Նվաղ հետաքրքրություն չեն ներկայացնում «Ժղլանքում» տեղ գտած 7 մանր հրաշապատում գրույցները: Նրանք մեր գեղարվեստական արձակի անդրանիկ նմուշներից են⁸⁸:

Նրանք ունեն ոչ բարդ, սահուն շարադրանք: Կառուցվածքով պարզ են, ունեն փոքր սյուժեներ, զուրկ են մի շարք այլ հրաշապատումներում հանդիպող ավելորդապաշտությունների ձանձրալի ողողումներից: Քանիցս կրկնված տրամախոսությունները, որոնք զերծ են ճարտասանական արվեստակցալ դարձվածքներից, և զեպրերի համեմատաբար աշխույժ բնթացքը նրանց հազորում են թարմություն և կենդանություն: Թվում է, թե հեղինակը բնթերցողին հրապուրելու և կամ տրամագրելու ոչ մի ջանք չի թափում: Նա ոչ մի ավելորդ արտահայտչական ու ձևական հնարանքի չի դիմում բնթերցողին իր հույզերը անպայման հազորելու և իր նպատակը նրան պարզելու համար: Սակայն, օժտված լինելով հանպատրաստից ծնված մտերիմ գրույցի բնականությամբ և պարզամտությամբ, նրանք ավելի շուտ են հասնում բնթերցողի գիտակցությանն ու զգացումներին:

Լեզվա-ոճական առումով էլ նրանք բնական են ու անբռնազրոսիկ: Նրանց ոճը շունի կրոնա-գավանաբանական նյութերի ավանդական խրթնությունը, անպաճույճ է, ճարտասանական շինծու դարձվածքներից ազատ ու կենդանի. իսկ լեզուն, որ լիքն է միջին հայերենի տարրերով, հասարակ է, նույնիսկ անմշակ, բայց սահուն և մատչելի:

«Ժղլանքը» շարագրելիս Վարդան Արևելցին, ավելի բան իր մյուս աշխատություններից որևէ մեկում, դիմել է միջին հայերենին և ժողովրդական լեզվի միջոցներին:

⁸⁶ Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռ. № 5611, էջ 57ր:

⁸⁷ Ձեռ. № 750, էջ 165ր: Հմմտ. Հովհ. Վանական, Հարցմունք և պատասխանիք, ձեռ. № 5611, էջ 78ր:

⁸⁸ Ձեռ. № 750, էջ 45ա: Այս գրույցները նույնությամբ Կ. Փանձակեցին զետեղել է իր պատմության մեջ: Տե՛ս Կ. Պանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 348—355:

Արևելյցու ստեղծագործությունների մեջ միջին հայերենի կիրառման փաստերի և նրանց բնորոշ հատկանիշների խնդրով մենք զբաղվելու ենք այլ առիթով: Այժմ գոհանանք մի քանի նմուշների սոսկ հիշատակությամբ, որոնք քաղել ենք միայն ժղանքից, գեթ թեթևակի պատկերացում տալու նրանում հեղինակի օգտագործած «ոամկորենի» ընդհանուր վիճակի մասին: «Եւ այս աղւոր է», «զգայարանք յստակ էին, մեղօք շէին բթել», «եւ այնչափ մաշեալ է, որ լեզուն մեն է մնացել», «գիտեայ և զայս, զի Մովսէս նահապետ կայ անանուն, չէ յիշել, ընդ մէջ է թողել, իսկ Ղուկաս աւետարանիչ յիշել է, որ գիտնանք, թէ ի սուրբ հոգւոյն գրեցին աւետարանիչքն», «Լսէ, կու ասէ, թէ», «Աղէկ և մտաւոր հասկցիր» և այլն⁸⁹:

«Ժղանքը» հագեցած է լեզվական այսպիսի նմուշներով, որոնք հեղինակի լեզվին ու ոճին հաղորդել են նոր որակ, նոր ձև՝ պարզ, աշխույժ և անմիջական:

Ամփոփենք: «Ժղանքը» մեր միջնադարյան գրականության հետաքրքրական երևույթներից մեկն է: Այն համայնագիտական ծավալուն մի երկասիրություն է բնության, երկնային մարմինների, մարզու, նրա հոգեկան և իմացական գործունեության, լեզվի, քերականագիտության, հայկական նշանագրերի, գրերի գյուտի, երաժշտության և այլ հարցերի մասին:

«Ժղանքը» շատ քիչ է ուսումնասիրված, շունի ոչ մի հրատարակություն, միայն առանձին քաղվածքներ են լույս բնծայվել նրանից: Երկար ժամանակ այն ամենաշատ գնահատված ու սիրված գրքերից մեկն է եղել, ընդօրինակվել է ԺԳ—ԺԹ դդ. բազմաթիվ ձեռագրերում և լայն տարածում գտել: Թեև ուշ շրջանի ձեռագրերի մեջ «Ժղանքի» բնագիրը բավականաչափ աղճատված է, մի բան, որ որոշ շիտթությունների առիթ է տվել, սակայն հնագույն մի քանի ձեռագրերում պահպանված է իր ընդհանուր կառուցվածքով ու ծավալով: Չեռագրական մի շարք տվյալների համաձայն այն բաղկացած է շուրջ 70 մանր նյութերից: Այն գրվել է Հեթում Ա. Թագավորի համար արդյունաշատ վարդ. Արևելյցու կողմից, Կիլիկիայում, 1240—1248 թթ.:

П. П. АНТАПЯН

«ЖХЛАНК» ВАРДАНА АРЕВЕЛЦИ

Р е з ю м е

В богатом литературном наследии видного летописца Вардана Аревелци определенное место занимает его работа «Жхланк» (беседы, полезные знания), написанная в 1240—1246 гг. для киликийского армянского царя Хетума I. Предметом специального исследования эта работа становится впервые.

Этот примечательный труд сохранился в многочисленных копиях, древнейшая из которых относится к 1274 г. Эта и ряд других рукописей дают возможность уточнить структуру и объем «Жхланка». Выясняется.

⁸⁹ Չեռ. № 750, էջ, էջ 58ա, 85բ, 87բ, 95բ, 96բ, 107ա:

что он состоит из 70 небольших отдельных материалов богословского, естественно-философского, космографического, общественно-политического, культурного, литературно-художественного, грамматического, музыковедческого содержания.

Не менее ценны и те отделы «Жхланка», которые относятся к межгосударственным политическим отношениям армянского народа с Византией и Ватиканом.

Одна из характерных черт «Жхланка» его ясный, простой стиль и почти разговорный язык.

P. P. ANTABIAN

LE „JEGHLANK“ DE VARDAN AREVELTSI

Le „Jeghlank“ (mémento ou lectures récréatives) de Vardan Aréveltsi composé pour le roi d'Arménie Héthoum I en 1240—1246, occupe dans le riche héritage littéraire de son auteur une place particulière. Le présent article en est une première étude.

Le texte nous est parvenu en plusieurs copies dont la plus ancienne remonte à 1274, troisième année de la mort de Vardan. Cette dernière nous est précieuse quant à la structure et à l'étendue de l'ouvrage composé de quelque 70 questions se rapportant à la théologie, la philosophie, l'astronomie, les sciences sociales et politiques, l'art, la littérature, la grammaire, la musique.

Les passages consacrés aux relations internationales de l'Arménie avec Byzance et le Vatican ne sont pas sans intérêt.

Le „Jeghlank“ est d'un style sobre et dépouillé qui s'apparente au langage parlé.

ՌԱՖԱՅԵԼ ԻՇԽԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

Քանասիրական հետազոտությունների ժամանակ քիչ չեն այն դեպքերը, երբ որևէ հարց ճշտելու նպատակով իբրև կուլան օգտագործվող հանրահայտ գրույթը սխալ է դուրս գալիս: Այդպես եղավ, երբ Հակոբ Մեղապարտի անունով հայտնի գրքերը այլ հարցի կապակցությամբ ուսումնասիրելիս՝ անսպասելիորեն պարզեցինք, որ սխալ է եղել նրանց տպագրման մինչև վերջերս ընդունված հաշորդականությունը և Պարզատումարև իբրև հայ առաջին տպագիր գիրք համարելը: Այս ճշտումը, որ հրատարակվեց «Քանրեր Մատենադարանի», № 7-ում¹, որոշ եզրակացությունների և ենթագրությունների տեղիք տվեց հայ տպագրության սկզբնավորման վերաբերյալ:

Հակոբյան գրքերի տպագրման ժամանակագրությունը որոշելիս մեր ձեռքի տակ չկար նրանցից մեկը՝ Պատարագատեաւ-ը: Քանի որ քանասիրության մեջ հակոբյան հինգ գրքերից երկուսը հաստատ ընդունված էին իբրև թվակիր Պարզատումար-ը՝ 1512-ի, Պատարագատեաւ-ը՝ 1513 թվականի հրատարակություններ, և քանի որ մեր ձեռքի տակ եղած գրքերից մեկը թվական ունեցող գիտված Պարզատումար-ն էր, ուստի և մենք միանգամայն հիմնավոր էինք համարում նրա 1512-ը մի ելակետային թվական համարելն ու քստ այդմ որոշ եզրակացություններ անելը: Քայց այժմ, երբ Նրուսաղեմի մեր հայրենակիցների բարյացակամությամբ Մաշտոցի անվան մատենադարանն ստացավ Պատարագատեաւ-ի մանրապատկեր ժապավենը, պարզվեց, որ այդ գրքի բացակայությունը ավելի նշանակալից է եղել մեր զննումների գործում, քան կարելի էր ենթադրել, և այդ կապակցությամբ անհրաժեշտ է դառնում մի քանի դիտողություններ անել:

Նրևանում եղած հակոբյան շորս հրատարակությունների տպագրման հերթականությունը մենք որոշել էինք այդ գրքերի մեջ էջախորագրերի համար օգտագործված ժապավենաձև շրջանակների տեսակները, գործածության հաշորդականությունը և մաշվածության աստիճանը նկատի առնելու միջոցով: Յույց էինք տվել, որ շորս գրքերի մեջ օգտագործված են 24 ժապավենաձև շրջանակներ, որոնք իրենց ձևավորման ոճով 3 խմբի են բաժանվում: Այսինքն՝ գրքերի մեջ բազմիցս գործմված երեք ութնյակ շրջանակներից յուրաքանչյուր ութնյակը իր առանձին ոճն ունի: Այսպես Ուրբաքազբէի մեջ գործածված են իրարից տարբեր, քայց ձևավորման ոճով ընդհանուր ութ շրջանակներ²: Աղբաւ-ում գոր-

1 «Քանրեր Մատենադարանի», 1964, № 7, էջ 275—298:

2 Աճդ, նկ. 3-ը (1—8 համարների շրջանակները):